

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Μάιος 2004 • τεύχος 122 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Μάιος 2004
τεύχος 122 • 4 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €

Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος

ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού

401740-48 (παρακαλούμε να

αναγράφεται τό όνομα του

καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Αθήνα 11472

τηλ. 210-6470079 &

fax: 210-6470696

e-mail: poliths@otenet.gr

Έκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.

Άγαθίου 3,

Αθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Γκόοο!! 5

Φιλιά Τσουνκαλά, Μερικοί (ένδεικτικοί) δρόμοι

πρός τή φτώχεια τών γυναικών 6

Άγγελος Έλεφάντης, Η σχολική άποτυχία

προοδεύει 8

Άγγελος Έλεφάντης, Κάτω από τήν άποχή

κρύβεται ή άπαξίωση τής πολιτικής 12

Γιάννης Παπαδόπουλος, Η Ευρώπη μπροστά

στόν παλιό δόλο τών θεών. Η «άνοιξη τών λαών»

του 1848 ως άφετηρία τής κοινής ευρωπαϊκής

μνήμης 15

Πολυμέρης Βόγλης, Ένας διαρκής έμφύλιος

πόλεμος; Μορφές τής βίας στίς έμφύλιες

συγκρούσεις τής δεκαετίας του 1940 20

Μανώλης Μαραγκούλης, Η πρόσληψη τής

αιγυπτιακής επανάστασης του 1919 στό έργο

του Κώστα Τσαγκαράδα

καί του Στρατή Τοίρκα.....29

Α.-Φ. Χριστίδης, Ο ιστορικός λόγος

τής Έλλης Σκοπετέα 40

Άγγελος Έλεφάντης, Αντώνης Μανιτάκης,

«Τό “Σύνταγμα” τής Ευρώπης άντιμέτωπο

μέ τήν έθνική καί τή λαϊκή κυριαρχία» 42

Βασίλης Ζουναλής, Richard Mandell,

Οι Όλυμπιακοί Άγώνες τών Ναζί 45

Όλγα Σελλά, Η λογοτεχνία, ή ιστορία

καί ή άποψη 47

Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις 48

Έξώφυλλο: Νίκος Νικολάου, Κεφάλι, Τέμπερα σε χαρτί,
38x26 εκ.

Ἡ ἐθνική ομάδα ποδοσφαίρου τῆς Ἑλλάδας κατέκτησε τό κύπελλο Εὐρώπης. Κατανίκησε μεγάλες ομάδες, ὅπως τήν Πορτογαλία (δισ), τή Γαλλία, τήν Τσεχία, ἦρθε ισόπαλη μέ τήν Ἰσπανία κι ἔχασε μόνον, ἀλλά χωρίς συνέπειες, ἀπό τή Ρωσία. Ἦταν ἕνας ποδοσφαιρικός ἄθλος! Τόν χαρήκαμε, τόν χάρηκε ὅλος ὁ κόσμος πού, κυριολεκτικά, ἀποθέωσε τήν ομάδα του. Μιά ομάδα πού δέν ἔβγαине ἀπό καμιά ποδοσφαιρική παράδοση, ἀντίθετα ἦταν μιά τομή στήν παράδοση τῆς «παράγκας», ἦταν μιά πλήρης ἀπόρριψη τῆς παράδοσης, χάρη στήν ὑψηλή ποδοσφαιρική ἀξία τῶν παικτῶν της, τόν ἐπαγγελματισμό καί τή διορατικότητα τοῦ προπονητῆ Ρεχάγκελ.

Πολλοί, ὥστόσο, φοβοῦνται ὅτι τό πνεῦμα τῆς «παράγκας» καί τοῦ φαναρισμοῦ, πού ἤδη συνόδεψε τήν ὑποδοχή τῆς ομάδας στό Παναθηναϊκό Στάδιο, ἔχει τόσο βαθιές ρίζες, εἶναι δομικό στοιχεῖο τοῦ ἐλληνικοῦ ποδοσφαιρικοῦ θεσμοῦ, ὥστε εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο νά ὑπερνηκηθεῖ. Θά ἦταν εὐκολο ἂν τοὺς πλάκωνε στίς κλωτσιές ὁ Ζαγοράκης ἢ στίς κουτουλιές ὁ Χαριστέας καί ἡ παρέα τους. Ἀλλά αὐτό δέν γίνεται. Τό πνεῦμα αὐτό πού ὀνομάστηκε Παράγκα δέν προέρχεται ἀπό κάποιους πειρατές πού κάθησαν στό σβέρο τοῦ ποδοσφαίρου. Εἶναι ἡ πεμπτουσία τῆς ἐλληνικῆς ποδοσφαιροφιλίας, εἶναι ἡ ἰδεολογία τῶν ἐλλήνων φιλάθλων. Τῶν «καθωσπρέπει» καί τῶν ἄλλων, τῶν «κακῶν». Τό γιατί εἶναι μιά μεγάλη καί σοβαρή ὑπόθεση πού πάει μακριά στό χρόνο καί δυζαίνει ἀπό τήν κακομοιριά τῶν λαϊκῶν ὑστερήσεων καί τῶν μικροαστικῶν ψυχαναγκασμῶν.

Παρά ταῦτα, καί παρόλο πού τίποτε δέν περιμένουμε, τίποτε δέν ἐλπίζουμε, εἴμαστε ἐλεύθεροι (ποδοσφαιρικῶς ἐννοεῖται) τή χαρήκαμε τή νίκη, φωνάζοντας καί μεῖς, ὅπως ἑκατομμύρια ἄλλοι, γκόουλ. Γιά φαντάσου νά φωνάζαμε τέρμα. Τί τέρμα δηλαδή...;

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μερικοί (ένδεικτικοί) δρόμοι πρός τή φτώχεια τῶν γυναικῶν

Εἶναι φοβερό πράγμα τό ἄγχος τοῦ πρωτάρη σέ τέτοιου εἴδους ἄρθρα γιατί ὄχι μόνο τόν ταράζει ἀλλά καί τόν σπρώχνει νά πραγματεῦεται κάθε φορά θέματα φοβερά, σοβαρά, οἰκουμενικά καί μέ διάρκεια ἀκριβῶς γιά νά νιώσει πῶς ἓνα δικό του κείμενο μπορεῖ νά ἔχει κάποια τουλάχιστον σημασία: αὐτή, τοῦ θέματος πού θίγει. Ἡ ἀναζήτηση ἑνός τέτοιου θέματος μέ ὀδήγησε στήν ἐπιλογή νά ἀξιοποιήσω λίγο τήν ἐμπειρία τῆς δουλειᾶς μου στό Κέντρο Ἐρευνῶν γιά Θέματα Ἰσότητος, ὡς σύμβουλος ψυχοκοινωνικῆς στήριξης σέ γυναῖκες πού λαμβάνουν τίς ὑπηρεσίες αὐτές δωρεάν. Σημαντικό τό τελευταῖο καθώς ὁ ἓνας χρόνος συμβουλευτικῆς ἀπασχόλησης σ' αὐτό τόν φορέα μέ ἔφερε σέ ἐπαφή μέ γυναῖκες χαμηλῶν εἰσοδημάτων καί μοῦ ἔλυσε μιά ἀπορία πού εἶχα ὡς ἀγαπημένη κόρη ἀστικῆς οἰκογένειας, γιά τό πῶς οἱ γυναῖκες εἶναι σέ τόσο μεγάλο βαθμό φτωχότερες ἀπό τοὺς ἄντρες. Καί ἀνακάλυψα ὅτι ὑπάρχουν ἄπειροι δρόμοι, πού στήν πορεία τους φαίνονται στήν κάθε γυναῖκα σωστοί καί φυσιολογικοί. Ὅμως τά γυρίσματα τῆς ζωῆς κρύβουν ἓνα σωρό παγίδες.

Γιά παράδειγμα, πόσο συνηθισμένο εἶναι μιά γυναῖκα ἐργαζόμενη, μέ ἓναν ἀπλό μισθό (ἀπ' αὐτούς τοὺς ἐλληνικούς τῶν 600-800 εὐρώ) καί μέ δύο παιδιά νά πάρει διαζύγιο καί νά θέλει νά κρατήσῃ καί τήν ἐπιμέλεια τῶν παιδιῶν της, μέ ὅλα τους τά ἔξοδα. Κι ὅλα αὐτά μέ μιά ὑποτυπώδη διατροφή, τήν ὁποία εἶναι πολύ εὐκολο νά καθυστερεῖ ὁ πρῶην σύζυγος ἢ νά περιμένει νά ολοκληρωθοῦν ὅλα τά δικαστήρια προτοῦ ἀρχίσει νά πληρώνει (δέν εἶναι φυσικά ὅλοι οἱ σύζυγοι στριμμένοι, ἀνεύθυνοι κι ἐπιθετικοί, δυστυχῶς ὅμως ἀρκετοί εἶναι). Νά ἓνας ἀπλός δρόμος γιά νά γίνουν τά πράγματα ἀπό λίγο δύσκολα, πραγματικά τρομακτικά.

Κι ἂν ἡ ἀντίστοιχη γυναῖκα εἶναι ἀνεργη, καθώς ὅλα τά χρόνια τοῦ γάμου φρόντιζε τήν οἰκογένειά της; Κι ἂν γιά τόν ἴδιο λόγο δέν ἔχει τυπικά προσόντα οὔτε προϋπηρεσία καί εἶναι καί πάνω ἀπό 40 χρονῶν; Κι ἂν ἔχει δουλέψῃ ὅλα αὐτά τά χρόνια στήν ἐπιχείρηση τοῦ συζύγου χωρίς νά ἔχει οὔτε ἓνα ἔνσημο; Πῶς θά ἀποδείξῃ τήν ἐμπειρία της (πού μπορεῖ νά εἶναι ὀλόκληρη ἢ διαχείριση μιᾶς μεσαίας ἐπιχείρησης). Κι ἂν ἀντίθετα ἔχει ζήσει ἐπί χρόνια μέσα στό σπίτι καί δυσκολεύεται νά αὐτοπαρουσιαστῇ στόν γιάπη πού θά τῆς πάρει συνέντευξη ἀκόμα καί γιά τήν πιό ἀπλή δουλειά; Κι ἂν οἱ γονεῖς της ζοῦν στήν ἐπαρχία καί δέν μποροῦν νά τή βοηθοῦν μέ

τά παιδιά; Καί τί συμβαίνει μέ ὅλες αὐτές τίς γυναῖκες πού μπροστά σ' αὐτό τό σχεδόν ἀδιέξοδο προτιμοῦν νά παραμείνουν σέ προβληματικούς γάμους; (Μέ ὅ,τι μπορεῖ νά συνεπάγεται αὐτό στήν κοινωνία μας τήν ἀγγελικά πλασμένη). Νά ἕνας ἀκόμα πῖο σύντομος δρόμος μέ τόν ἴδιο προορισμό.

Ἄλλά καί μέσα στόν γάμο, πολλές εἶναι οἱ γυναῖκες πού πρέπει νά ζητᾶνε χαρτζιλίκι γιά ὅλα τους τά προσωπικά ἐξοδα, ἀκόμα κι ἂν τά οἰκογενειακά εἰσοδήματα εἶναι ἀρκετά ὑψηλά. Ἡ, ἀπό τήν ἄλλη, μπορεῖ νά τούς ἐπιτρέπεται νά πάρουν ροῦχα ἀλλά ὄχι νά μάθουν ἀγγλικά ἢ νά πάρουν δίπλωμα οδήγησης (κάτι δηλαδή πού θά τίς ἀνεξαρτητοποιοῦσε). Νά ἕνας τύπος φτώχειας τῆς γυναίκας μέσα στόν γάμο, πού μπορεῖ νά μή δυσκολεῖ τήν ἐπιβίωση ἀλλά νά καθιστᾶ περίπου ἀδύνατη ὁποιαδήποτε ἐπιλογή.

Εἶναι ἄλλωστε σύνηθες μιά γυναίκα νά ἐγκαταλείπει τίς σπουδές της προκειμένου νά παντρευτεῖ, ἢ ν' ἄφησε τή δουλειά της, ἂν οἱ παπποῦδες γιά ὁποιοδήποτε λόγο δέν μποροῦν νά φυλάνε τά παιδιά. Κι ἂν τώρα ὁ μισθός τοῦ συζύγου δέν φτάνει καί εἶναι ἐκείνη πού πρέπει νά διαχειριστεῖ τά λίγα χρήματα, γιά νά καλύψει ὅλα τά ἐξοδα τῆς οἰκογένειας, τί θά κάνει; Τίνος ἄραγε οἱ ἀνάγκες μένουν πάντοτε τελευταῖες;

Πῶς ἄραγε νά τά βγάζει πέρα μιά γυναίκα ἀπεξαρτημένη ἀπό τά ναρκωτικά, μέ παιδί, μπαίνοντας στή μέση ἡλικία;

Καί τί κάνει μιά μετανάστρια; Παύει ποτέ νά εἶναι φτωχή; Νά στερεῖται; Νά ἀγωνιᾷ;

Πῶς θά στήσει τή ζωή της μιά νέα γυναίκα ὅταν τῆς ζητᾶνε νά ὑπογράψει ὅτι δέν θά κάνει παιδιά ὅσο κρατάει ἡ σύμβαση ἐργασίας της; Ἡ ὅταν σαμποτᾶρεται στή δουλειά της ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι ἔγκυος καί ὁ ἐργοδότης προσπαθεῖ νά τήν ἐξαναγκάσει σέ παραίτηση, προκειμένου νά γλιτώσει τίς ἀδειες καί τά ἐπιδόματα;

Ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν γυναικῶν πού ἔχω δεῖ στό ΚΕΘΙ τόν τελευταῖο χρόνο εἴτε εἶναι φτωχές εἴτε βρίσκονται πολύ κοντά στά ὅρια, ἢ καλοῦνται νά πάρουν ἐπιλογές πού ἀπ' τή μιά μέρα στήν ἄλλη θά τίς φέρουν ἀντιμέτωπες μέ τή δυσκολία ἀκόμα καί τῆς ἐπιβίωσης. Κι ὅλα αὐτά στή σημερινή Ἑλλάδα, ὅπου οἱ νεοφιλελεύθερες πολιτικές στριμώχνουν ἔτσι κι ἄλλιῶς ἄντρες καί γυναῖκες, παντρεμένους ἢ ὄχι, γονεῖς ἢ ὄχι κ.λπ. Χωρίς τέλος νά παραβλέπουμε τό γεγονός ὅτι ἄντρες καί γυναῖκες μπορεῖ νά πλουτίζουν ἢ ὅτι καί οἱ ἄντρες πού δουλεύουν σέ δύο καί τρεῖς δουλειές γιά νά ζήσουν οἱ ἴδιοι καί οἱ οἰκογένειές τους βιώνουν τήν ἴδια ἀπελπισία. Ἄν ὅμως γιά τούς περισσότερους τά πράγματα γίνονται ὅλο καί πῖο δύσκολα καί ἀδιέξοδα, γιά κάποιες γυναῖκες φαίνεται ἤδη νά μὴν ὑπάρχουν ἐπιλογές.

Φιλιά Τσουκαλά

Ἡ σχολική ἀποτυχία προοδεύει

Τῆ δεκαετία τοῦ '50 καί τοῦ '60 (μέχρι τήν καθιέρωση τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Ἀπολυτηρίου, τό 1965, ἀπό τήν κυβέρνηση τοῦ Γ. Παπανδρέου), στό ὀνομαζόμενο ὀκτατάξιο Γυμνάσιο, πού ἦταν ἐξατάξιο, ὅλα τά διδασκόμενα μαθήματα σέ κάθε τάξη ἦταν καί ἐξεταζόμενα. Ὁ βαθμός τοῦ κάθε μαθήματος συνυπολογιζόταν στή διαμόρφωση τοῦ γενικοῦ βαθμοῦ (πρόσθεση τοῦ βαθμοῦ ὄλων τῶν μαθημάτων καί διαίρεση τοῦ ἀθροίσματος διά τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθημάτων, ἤτοι ἐξεύρεση τοῦ Μέσου Ὁρου), συνυπολογιζόταν καί ἡ Γυμναστική καί ἡ Ὡδική καί τά Τεχνικά καί τά Γαλλικά, ἄν καί τά τρία τελευταῖα μαθήματα δέν διδάσκονταν στά περισσότερα Γυμνάσια ἐλλείπει ἐκπαιδευτικοῦ προσωπικοῦ. Ἐπίσης, γιά τόν ὑπολογισμό τοῦ τελικοῦ Μέσου Ὁρου λαμβανόταν ὑπόψη καί ὁ γενικός Μέσος Ὁρος καί τοῦ Α' Ἐξαμήνου καί τοῦ Β' Ἐξαμήνου, γραπτός καί προφορικός. Ἔτσι, ἄν ὁ μαθητής «ἤθελε» νά ἔχει ὑψηλό βαθμό ἀπολυτηρίου, ἀλλά στό α' ἐξάμηνο ἔβγαζε 12, σκιζόταν στό διάβασμα ὥστε στό β' ἐξάμηνο νά πάρει 18 καί νά ἔχει τελικό βαθμό 15, ὅπερ ἀξιοπρεπές. Πολύ περισσότερο ἄν στό α' ἐξάμηνο εἶχε π.χ. 8 σκιζόταν στό διάβασμα στό β' ἐξάμηνο νά πάρει τουλάχιστον 12 ὥστε νά ἔχει μέσο ὄρο 10 καί νά προβιβασθεῖ. Ἄλλως ἔμενε στήν ἴδια τάξη. Νά συμπληρώσω ὅτι οἱ ὀνομαζόμενοι καλοί μαθητές τοῦ 18 καί τοῦ 19 μπορεῖ νά ἦταν σκεβρωμένοι καί νά μὴν μποροῦσαν νά κάνουν μιά ἐπίκυψη τῆς προκοπῆς ὅμως στή Γυμναστική οἱ καθηγητές συνήθως τούς ἔβαζαν 17, γιά νά μὴν τούς χαλάσουν τό βαθμό. Δέν ὑπῆρχε πάντοτε ὁ ἴδιος σεβασμός στήν ἀξιοκρατία. «Κακός» μαθητής τοῦ 10 καί τοῦ 12 μπορεῖ νά ἦταν αἰλουρος στήν Γυμναστική ἀλλά δέν τοῦ ἔβαζε ὁ γυμναστής πάνω ἀπό 14, ἢ περίπου. Τέλος νά σημειώσω ὅτι ὁ βαθμός τοῦ ἀπολυτηρίου δέν εἶχε καμιά συμβολή στήν ἐπιτυχία στίς ἐξετάσεις στά Πανεπιστήμια (ΤΕΙ δέν εἶχαμε). Τά θέματα τῶν ἐξετάσεων τά ἔδιναν τά ἴδια τά Πανεπιστήμια, τά γραπτά διορθώνονταν καί βαθμολογοῦνταν ἀπό τά ἴδια τά Πανεπιστήμια.

Νά ὑπενθυμίσω σέ ὅσους τά ἔζησαν καί ἄς πάρουν ὑπόψη τους ὅσοι δέν τά ἔζησαν τό κλίμα μέσα στό ὁποῖο μαθήτευαν οἱ νέοι καί οἱ νέες τῆς ἐποχῆς, στό ὁποῖο, τό Σχολεῖο καλοῦνταν νά κάνει τή δουλειά του. Βρισκόμαστε μόλις λίγα χρόνια μετά τή λήξη τοῦ Ἐμφυλίου. Εἶναι ἡ Ἑλλάδα τῆς φτώχειας. Ἀκόμα καί στά σχετικῶς εὐπορα σπίτια ἔτρωγαν μιά φορά τήν

ἐβδομάδα κρέας, ἢ φασολάδα πήγαινε σύννεφο, οἱ πιό πολλοί φοροῦσαν τά παντελόνια τοῦ μεγαλύτερου ἀδελφοῦ (τά κορίτσια τή βόλευαν μέ τήν ποδιά), τά σχολικά βιβλία ἦταν ἄθλια (ἐξαιροῦνται τά βιβλία μαθηματικῶν τοῦ Μπαρμπαστάθη καί ἡ Γραμματική τοῦ Τζάρτζανου), οἱ περισσότερες σχολικές αἰθουσες στέγαζαν πάνω ἀπό ἕκατό μαθητές (εὐνοημένα ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ἦταν μόνον τά πολύ μικρά ἐπαρχιακά Γυμνάσια. Ὁ γράφων πέρασε τίς 3 πρῶτες τάξεις τοῦ Γυμνασίου σέ σχολεῖο τῶν 12 μαθητῶν), πολλοί μαθητές τῆς ἐπαρχίας περπατοῦσαν 3-4 ὥρες ἀπ' τό χωριό τους ὡς τό Γυμνάσιο τῆς κοντινότερης πόλης, παντελής ἔλλειψη ἐποπτικῶν ὀργάνων καί βιβλιοθηκῶν, κάθε τμήμα εἶχε, συνήθως, τέσσερις μέ πέντε καθηγητές, οἱ ὁποῖοι καθηγητές ὑποχρεώνονταν νά κατακεραυνώνουν τούς ἀπάτριδες ἑαμβούλγαρους πού εἶχαν στρέψει τά ὄπλα κατά τῆς πατρίδος, ἢ σφαλιάρα κι ἄλλα σοβαρότερα διδακτικά ὄργανα ἦταν στήν ἡμερήσια διάταξη, τό φροντιστήριο, ἀκόμη καί γιά τό Πολυτεχνεῖο, ἦταν πρακτική ἀνύπαρκτη, ἀνύπαρκτη καί ἡ γνώση ξένων γλωσσῶν, ἐλάχιστοι μπορούσαν νά ἔχουν στή διάθεσή τους κάποιο ἐξωσχολικό βιβλίο, κάποιο μυθιστόρημα, ἡ πειθαρχία ἦταν στρατιωτικοῦ τύπου, ἡ θαναυσότητα τῆς συμπεριφορᾶς πολλῶν καθηγητῶν ἀποπνικτική, ὁ μαθητής, ἐν χρῶ κεκαρμένος, ἔπρεπε νά ταπεινώνεται καθημερινά, οὐαί κι ἀλίμονο ἂν μαθήτρια συνελαμβάνετο στόν κινηματογράφο ἄνευ συνοδείας μητρός ἢ πατρός, ἦταν ἀμαρτία ἢ παράλειψη μιᾶς περισπωμένης, σέ κάποιου εἴδους καθαρεύουσα ἔπρεπε νά πεῖς τό μάθημα ὅταν ὁ καθηγητής σέ σήκωνε στόν πίνακα, γιά ἐπανάληψη οὔτε λόγος: ποῦ νά προλάβει ὁ καθηγητής νά καλύψει τήν ὕλη; ἂν δέν τά κατάφερνε θά εἶχε δυσμενή μετάθεση στόν Ἔβρο. Παρά ταῦτα τό Σχολεῖο κουτσά στραβά ἔκανε τή δουλειά του, κυρίως χάρι στήν πονεμένη καί σιγανή φροντίδα ὀρισμένων φωτισμένων δασκάλων: τούς θυμόμαστε. Κι ἦταν σχετικά αὐστηρό στήν ἀξιολόγηση τῶν μαθητῶν τό Σχολεῖο. Νά πάει ἀπό τό 12 στό 16 ὁ μαθητής ἔπρεπε κάτι τό πολύ σοβαρό νά εἶχε συμβεῖ μέ τήν ἐπιμέλειά του.

Δέν γράφω τά προηγούμενα γιά νά ἐλεεινολογήσω ἐκείνη τήν ἐποχή, κι οὔτε συγκρίνοντας μέ τή σημερινή νά βγάλουμε τό συμπέρασμα πόσο στό μεταξύ προοδεύσαμε. Οἱ συγκρίσεις ἀνάμεσα στίς ἐποχές εἶναι, τό λιγότερο, ἀνόητες. Διαβάζοντας ὅμως ἐχθές στίς ἐφημερίδες ὅτι στίς φετινές ἐξετάσεις τῆς Γ' Λυκείου τέσσερις (4) στούς δέκα (10) ἔβγαλαν μέσον ὄρο κάτω ἀπό τή βάση (τοῦ 10) μοῦ ἦρθε στό νοῦ μιά σκέψη. Σέ αὐτό τό ἐξαθλιωμένο

καί πάμφτωχο σχολεῖο τῆς δεκαετίας τοῦ '50 καί τοῦ '60 ἀκόμη, πού περιέγραφα πιό πάνω, ἄν στίς ἀπολυτήριες ἐξετάσεις εἴχαμε ποσοστά ἀποτυχίας τῆς τάξεως τοῦ 40% κατά μέσον ὄρο πῶς θά ἀντιμετώπιζαν τήν κατάσταση καθηγητές, γονεῖς, μαθητές; Ἀναρωτιέμαι γιατί τέτοια ὑψηλά ποσοστά ἀποτυχίας δέν ὑπῆρχαν τότε, παρόλο πού δέν διαθέτω συγκεκριμένα στοιχεῖα μιά καί δέν ἔψαξα τό ζήτημα. Οἱ εἰδικοί, οἱ ἱστορικοί τῆς ἐκπαίδευσης, σίγουρα θά τό ξέρουν. Δέν μπορῶ καί δέν ἐπιτρέπεται, βέβαια, νά κάνω ὑποθέσεις γιά τό παρελθόν, νά «προβλέψω», τρεῖς τέσσερις δεκαετίες μετά, ὅτι ἄν ὑπῆρχε τότε μιά τόσο σοβαρή σχολική ἀποτυχία θά γινόταν τοῦτο ἢ τό ἄλλο. Ὡστόσο, ἔχοντας ζήσει σέ ἐκείνη τήν ἐποχή, ἔχοντας κι ἐγώ μαθητεύσει σέ σχολεῖα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς κι, ἐπομένως, ἔχοντας βιώσει κάπως τό κλίμα καί τό εἶδος τῆς εὐαισθησίας τῆς κοινωνίας ἀπέναντι στή μόρφωση, τά γράμματα καί τή μαθητεία ἔχω τή βεβαιότητα ὅτι γονεῖς, μαθητές, καθηγητές, συγχωριανοί, γείτονες καί γειτόνισσες θά συνταράσσονταν ἀπό μιά τόσο μεγάλη ἀποτυχία. Δέν πάω παραπέρα. Μπορεῖ νά πλάκωναν τούς μαθητές μέ τό στυλιάρι, νά ἔκλειναν τίς μαθήτριες σέ μοναστήρια, μπορεῖ τούς καθηγητές νά τούς ἔστελναν στά Γιούρα, μπορεῖ ὅλος αὐτός ὁ κόσμος νά κατέβαινε στό δρόμο καί νά τά 'καιγε, μπορεῖ, δέν ξέρω τί θά ἔκαναν αὐτοί οἱ ἄνθρωποι, τί θά κάναμε, πάντως θά εἴμασταν ὅλοι τεταραγμένοι, ὄχι ἀπλῶς ἀνήσυχοι, ἀλλά θά εἴχαμε τήν αἴσθηση ὅτι ἐπῆλθε μιά σοβαρή καταστροφή, θά μέναμε ἀποσβολωμένοι.

Σήμερα συμβαίνει νά πιστοποιεῖται τέτοιας ἔκτασης καταστροφή, ἐκτός κι ἄν δέν εἶναι εἶδηση καταστροφῆς τά ποσοστά ἀποτυχίας πού εἶδαμε στίς ἐφημερίδες. Γιατί δέν ἀντιδρουῦμε; Γαῖδουρέψαμε; Ἐπειδή γνωρίζουμε ὅτι, παρά ταῦτα, οἱ ἀποτυχόντες ὄλο καί σέ κάποιο ΤΕΙ θά περάσουν ἢ στό κάτω κάτω ὑπάρχει καί ἡ Ἰταλία; Ὅποια κι ἄν εἶναι ἡ αἰτία, ὅποια κι ἄν εἶναι ἡ συνέπεια τῆς σχολικῆς ἀποτυχίας, πάντως ἀποσβολωμένοι δέν εἴμαστε μέ τήν εἶδηση. Περνᾶ κι αὐτή μέσα στά συνήθη συμβάντα, κάτι σά ρουτίνα. Κι ὁ καθείς θά ἀντιμετωπίσει τήν περίπτωση, ἀτομικά, ὅπως μπορεῖ κι ὅσο μπορεῖ.

* Ἄν τά προηγούμενα γιά ὅσα συνέβαιναν παλιά καί γι' αὐτά πού συμβαίνουν σήμερα εἶναι σωστά (καί δέν ἔχω καμιά ἀμφιβολία γι' αὐτό), προκύπτει ἕνα τεράστιο ζήτημα. Δέν θέλω τώρα νά μιλήσω γιά τά αἴτια τῆς σχολικῆς ἀποτυχίας, ἀλλά γιά τήν κοινωνική καί τήν ἀτομική πρόσληψη τῆς

σχολικῆς ἀποτυχίας. Νομίζω, λοιπόν ὅτι στήν καλύτερη περίπτωση, καί μέ ἐξαίρεση κάποια πρωτοσέλιδα ἐφημερίδων ὅπως «σφαγή τῶν νέων ἀμνῶν» κ.λπ., ἡ κοινωνία μας προσλαμβάνει τήν ἀποτυχία ἀποδραματοποιημένα. Σά νά μή συνειδητοποιεῖ ὅτι ἡ ἀναπαραγωγή της, ἡ ἀπόγονή της, συνεχίζεται βέβαια, ἀλλά σέ κατώτερο ἐπίπεδο ἀπό μορφωτική ἀποψη, σά νά μή συνειδητοποιεῖ ὅτι οἱ βαθμοί κάτω ἀπό τή βάση ἢ περί τή βάση, ὅσο κι ἂν εἶναι σχετική ἡ ἀξία τους, δείχνουν ἕνα ἐπίπεδο σέ πτώση, ὅτι ἡ ὀνομαζόμενη γενική παιδεία, ἡ γενική μόρφωση πού κατά τεκμήριο παρέχει ἢ πρέπει νά παρέχει ἡ Μέση Ἐκπαίδευση, δέν ἀποτελεῖ πρόβλημα. Ἡ ἀριθμητική καταγραφή τῆς ἀποτυχίας (τῆς ἄγνοιας τελικά, βασικῶν στοιχείων μόρφωσης πού συνιστοῦν ἡ γενική παιδεία) συνοδεύεται, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, καί ἀπό μιᾶ ἀμβλυνση τῆς ἀπαξιώτικῆς σημασίας πού ἐγγράφεται μέσα στά ἀντικειμενικά στατιστικά δεδομένα. Παλιότερα, ἡ φτωχή Ἑλλάς, εἰσέπραττε τήν ἀποτυχία τραυματικά, συναισθανόταν τό τραῦμα, τήν ἀνεπάρκεια, τήν ἀναπηρία καί τήν ὑστέρηση στήν ὁποία ὀδηγεῖ ἡ ἀποτυχία. Γι' αὐτό καί ἡ τεράστια προσπάθεια πού κατέβαλε γιά τήν πρόσβαση τῶν παιδιῶν της καί στή Μέση καί στήν Ἀνώτατη Ἐκπαίδευση, παρόλο πού οἱ κοινωνικοί μηχανισμοί ἀποκλεισμοῦ ἦταν πολύ δραστικοί.

Τί ἔγινε, λοιπόν; Ἡ σημερινή πλούσια Ἑλλάδα γαϊδούρευε, ἐνῶ ἡ πάμφτωχη μετεμφυλοπολεμική ἦταν τόσο «φανατικιά γιά γράμματα»; Θά ἤθελε πολύ συζήτηση γιά νά συνειδητοποιήσουμε ποιά εἶναι ἡ ἀλλαγῆ, ἐκτός κι ἂν μᾶς βολεύει ἡ νοσταλγία πού βάφει πάντα τό παρελθόν μέ ὠραῖα χρώματα καί δαιμονοποιεῖ τό παρόν. Μήπως, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ἐκεῖνο πού στό βάθος συμβαίνει εἶναι κάτι ἀνάλογο μέ τήν ἀπαξίωση τῆς πολιτικῆς (βλέπε σχετικό ἄρθρο μου ἐδῶ, στό ἴδιο τεῦχος); Μήπως, δηλαδή, ἡ ἀποδραματοποίηση τῆς σχολικῆς ἀποτυχίας δέν εἶναι, στό βάθος, παρά μιᾶ ἀπαξίωση τῆς μόρφωσης καί τοῦ μορφωμένου ἀνθρώπου; Μήπως, ἀκόμη χειρότερα, ἂν πράγματι ὑπάρχει ἀπαξίωση τῆς μόρφωσης, δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά μιᾶ πολύ γενικότερη ἀδυναμία νά ὀρίσουμε τί εἶναι στίς σημερινές κοινωνίες μόρφωση, τί εἶναι, ἐπομένως, γενική παιδεία; Νά κάτι πού θά ἦταν πολύ ἐπεῖγον νά κουβεντιαστεῖ.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΟΧΗ ΚΡΥΒΕΤΑΙ Η ΑΠΑΞΙΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

του Άγγελου Ήλεφάντη

«Οι ουσιαστικοί λόγοι αδιαφορίας για τις εκλογές που εκπορεύονται από άνωθεν συστηματικές επιλογές ήταν σαφώς προβλέψιμοι κι όχι παράπλευροι...»

Δέν θυμάμαι πού διάβασα, άμέσως μετά τις Ευρωεκλογές, τά παραπάνω λόγια. Τά είχα σημειώσει σ' ένα χαρτί αλλά ξεχασα νά καταγράψω ποιός τά 'γραψε, πού, πότε. Πάντως δέν έχει ιδιαίτερη σημασία διότι τά περί αποχής, ως «φυσικού» φαινομένου, πολιτικής αδιαφορίας κλπ., είναι πλέον κοινόλεκτα, τά συναντά κανείς παντού έγγραφως και προφορικά και κατά κανόνα μέσα σέ ένα άπελπιστικά ταυτολογικό σχήμα: υπάρχει αποχή μεγάλη διότι οι πολίτες δέν ενδιαφέρονται για τήν πολιτική. ὁ.ἔ.δ. Ένίοτε κάποιιοι άναλυτές προσπαθοῦν νά αναλύσουν τό φαινόμενο προσφεύγοντας σέ αιτιολογήσεις ὅπως αυτή πού σταχυολόγησα: «οι ουσιαστικοί λόγοι αδιαφορίας για τις εκλογές εκπορεύονται από άνωθεν συστηματικές επιλογές...». Άν δηλαδή πολλές δεκάδες εκατομμυρίων Ευρωπαίων πολιτών, στίς τελευταίες Ευρωεκλογές, προτίμησαν τήν αποχή, σέ ποσοστά μάλιστα πού συνολικά προσεγγίσουν τό 50% τών ψηφοφόρων τό φαινόμενο ὀφείλεται σέ άνωθεν «συστηματικές επιλογές». Ποίων επιλογές; Έ, αφού είναι άνωθεν, πρέπει νά υποθέσουμε ότι οι πολιτικῶς «άνωθεν» και οι ιδεολογικοί συνοδοιπόροι τους συνέστησαν στους ψηφοφόρους τους νά πάνε για ψάρεμα κι όχι στήν κάλπη. Ό Μπερλουσκόνι κι ὁ Σιράκι, ὁ Σρέντερ και ὁ Μπλέρ, ὁ Τσέχος κι ὁ Πολωνός, ὁ διοικητής τής Ευρωπαϊκής Τράπεζας και οι πρωτεργάτες του νεοφιλελευθερισμοῦ, απ' άκρον σ' άκρον τής ΕΕ, παλαιᾶς και νέας, ἐγκάλεσαν κατά κάποιο τρόπο τους πολίτες τους, και τους ἐξώθησαν στό νά απόσχουν. Και οι άνθρωποι, ως ευρωπρόδατα ἢ ευρωγε-

λάδια συμμορφώθηκαν πρὸς τάς ὑποδείξεις. Τά σενάρια αὐτῆς τῆς άνωθεν ἐνορχήστρωσης μπορεῖ νά γίνουν πολλά και νά βάλουν μέσα στό γενικό τζέρετζελο τους πάντες, ακόμη και τους Έλληνες, αφού κι ἐδῶ σημειώθηκε ἀποχή πρωτοφανῆς, 37%, πού ἔθιξε κυρίως ψηφοφόρους τών δύο μεγάλων κομμάτων. Φαίνεται δηλαδή, κατ' αὐτή τήν ἀποψη, ὅτι και ὁ κ. Καρα-

**«Κάτω ἀπό τό σημαῖνον ἀποχή ὑποκρύπτεται
ένα ἄλλο σημανόμενο ἢ «ἀποβολή»,
ἢ ἀπαξίωση γενικά τῆς πολιτικῆς τῆς ἴδιας,
τοῦ ἀποχαρκτηρισμοῦ (ὑστερα ἀπό 2.500
χρόνια Ἀριστοτέλη) τοῦ ἀνθρώπου
ὡς «ζῶου πολιτικοῦ».**

μανλῆς και ὁ κ. Παπανδρέου μαζί μέ τά ἐπιτελεῖα τους καλλιέργησαν τή συστηματική ἐπιλογή τοῦ κυριακάτικου ψαρωντούφεκου.

Γιά νά εἶμαι ακριβῆς, ὑπάρχουν άναλυτές πού τό φαινόμενο τῆς ἀποχής, ιδιαίτερα στίς Ευρωεκλογές, τό ἀποδίδουν σέ ἄλλα αἷτια πού μοιάζουν ἀληθοφανῆ. Ὅτι δηλαδή ἢ ΕΟΚ ἀρχικά, και ἢ ΕΕ στή συνέχεια ἦταν πάντοτε μιά διαδικασία «ἀπό τά πάνω», μιά διαδικασία ἐκπροσώπων κρατῶν και ἐπιτελείων πού ποτέ δέν κατάφερε νά ἀγγίξει τίς μεγάλες μάζες τών πο-

λιτών. Προς έπικουρίαν μάλιστα προστίθεται ότι οι Εύρωπαίοι έχουν πλήρη συνείδηση ότι ή ψήφος τους δέν έπηρεάζει τίς αποφάσεις τών οργάνων αποφασιστικής σημασίας όπως ή Έπιτροπή και, κυρίως, ή Σύνοδος τών άρχηγών κρατών, ενώ αντίθετα ή Εύρωβουλή, καίτοι όργανο αίρετό, δέν έχει αποφασιστικές άρμοδιότητες, όθεν τό όνομαζόμενο δημοκρατικό έλλειμμα.

Σωστά είναι αυτά. Πράγματι ή Εύρώπη, ήδη από τήν έποχή τής Ίδρυτικής Πράξεως τής Ρώμης τό 1957, αλλά και σε όλα τά έπόμενα στάδια από τά όποια πέρασε μέχρι σήμερα πού γιγαντώθηκε με 25 κράτη και πάει να αποκτήρει «Εύρωσύνταγμα», διακρίνεται από αύστηρά οικονομιστικό πνεύμα, οι κοινές τής αποφάσεις ήταν οικονομικού, κυρίως, περιεχομένου με προεξάρχουσα τήν ΚΑΠ. Ούδέποτε, ή όποιου βαθμού επιτυγχανόμενη κάθε φορά ένοποίηση, προσέλαβε πολιτικό χαρακτήρα, ούδέποτε άνεδείχθη κάποιο κοινό εύρωπαϊκό ιδεώδες πού να έγινε υπόθεση τών Εύρωπαϊών πολιτών, παρά τά διατυμπανιζόμενα περί κοινού εύρωπαϊκού πολιτισμού και κοινού εύρωπαϊκού πνεύματος.

Όρισμένοι άναλυτές για να εξηγήσουν τά «θλιβερά ποσοστά άποχής» (πρόεδρος του Εύρωκοινοβουλίου Πάτ Κόξ) θεώρησαν ότι ήταν ένα είδος «τιμωρίας» τών κυβερνήσεων για τίς νεοφιλελεύθερες πολιτικές λιτότητας πού έφαρμόζουν ή τή στήριξη πού έχουν παράσχει στόν πόλεμο τών ΗΠΑ στό Ίράκ. Άλλοι τέλος (άν και δέν έχει τέλος ή άπαρίθμηση τών αιτίων πού προβάλλονται για να εξηγηθεί ή άποχή. Για τό ΚΚΕ,

Σήμερα τείνει να επικρατήσει ένα άρητο «δικαίωμα»: ή έλευθερία από τήν πολιτική. Ποτέ όμως δέν ίσχυε ή ύποχρέωση στην πολιτική – εκτός από τήν αρχαία Άθήνα. Αυτή ωστόσο ή κατάσταση τείνει να εκλάβει μορφή τυπικού δικαιώματος, άσκούμενο κι αυτό όπως τά άλλα, με τή μορφή ... τής άποχής.

για παράδειγμα, ή άποχή άποτελεί τρανή άπόδειξη ότι οι Εύρωπαίοι δέν θέλουν τήν ΕΕ, άρα δικαίωση τής πολιτικής του περί ανάγκης άποδέσμευσης τής χώρας από τήν ΕΕ), θεωρούν ότι ό άπολιτικός και συνάμα έθνοκεντρικός τρόπος με τόν όποιο οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις, τά μεγάλα κόμματα, άντιμετώπισαν και έτούτες τίς Εύρωεκλογές συνέβαλε τά μέγιστα στη γενική άδιαφορία (βλ. για παράδειγμα τό έλληνικό «ντιμπέιτ» παραμονές εκλογών στό όποιο ή άφρόκρεμα δημοσιογράφων και οι άρχηγοί τών κομμάτων,

και ιδιαίτερα του ΠΑΣΟΚ και τής Ν.Δ., μόνον για τα προβλήματα τής Εύρώπης δέν έκαναν λόγο).

Άν ή άποψη περί «άνωθεν συστηματικών έπιλογών» είναι, απλώς, ήλίθια, όρισμένες από τίς προηγούμενες έπισημάνσεις δέν είναι λόγια του άέρα. Έχουν βάση. Όλες όμως μαζί δέν εξηγούν ικανοποιητικά τό γιατί τής άποχής. Και δέν μπορούν να τό εξηγήσουν διότι κάτω από τό σημαίον άποχή ύποκρύπτεται ένα άλλο σημαντικόμο (για να εκφρασθώ κι εγώ με μοντέρνους όρους): ή «άποβολή», ή απαξίωση γενικά τής πολιτικής τής ίδιας, του άποχαρακτηρισμού (ύστερα από 2.500 χρόνια Άριστοτέλη) του άνθρώπου ως «ζώου πολιτικού». Η καθολική ψηφοφορία, τό δικαίωμα (και ή ύποχρέωση) του εκλέγειν είναι ό σκληρός πυρήνας τών πολιτικών δικαιωμάτων. Μόνον δι' αυτού του δικαιώματος ό πολίτης καθίσταται πολίτης, τουτέστιν πολιτικό ύποκείμενο αυτόνομο κι όχι έτερόνομο, μόνον δι' αυτού του δικαιώματος – ή μεγάλη και καθοριστική κατάκτηση τής νεωτερικότητας – αποκτά νόημα ή λαϊκή κυριαρχία, και τό δημοκρατικό πολίτευμα εν γένει.

Τό δικαίωμα όμως αυτό έχει σημασία έφ' όσον άσκειται. Δέν ύπάρχουν πολιτικά δικαιώματα, για να τό πω βάνουσα, άν δέν άσκοϋνται. Είναι όπως τό κεφάλαιο: δέν ύπάρχει κεφάλαιο άν τό χρήμα, έπενδυμένο στην παραγωγή, δέν παράγει κεφάλαιο (γεννοβολάει κεφάλαιο, λέει ό Μάρξ). Η συνταγματική άναγνώριση του δικαιώματος του εκλέγειν δια τής άναγνωρισμένης καθολικής ψηφοφορίας είναι μέν πολύ σημαντική, άκριβώς για να μπορεί να άσκειται ώστε να παράγει τά πολιτικά άποτελέσματα πού πρέπει να παραγάγει και πού συστήνουν τή δημοκρατία. Άνεργά πολιτικά δικαιώματα, μη άσκούμενα πολιτικά δικαιώματα από τούς ίδιους τούς (πολιτικούς) δικαιούχους, άποδυναμώνονται. Η άποχή, έπομένως, σε τέτοια «θλιβερά» ποσοστά, όπως στις πρόσφατες Εύρωεκλογές, δέν είναι απλώς μία δυσλειτουργία του συστήματος, δέν είναι απλώς μία πλάγια, μία «παράπλευρη» πολιτική συμπεριφορά αλλά ένα σύμπτωμα άποβολής και απαξίωσης τής ίδιας τής πολιτικής. Αυτή ή απαξίωση τής πολιτικής – πράγμα πού παρατηρείται και σε άλλες μορφές πολιτικής συμμετοχής, στίς έθνικές εκλογές για παράδειγμα – προσημαίνει αλλά και ύλοποιεί ταυτόχρονα όρισμένες αλλαγές βαθύτερου χαρακτήρα, πολιτισμικού τύπου θά έλεγα. Και γι' αυτό θά έπρεπε να άντιμετωπισθεί, ιδιαίτερα από τήν Άριστέρα, με περισσότερη έγνοια από όσο ή έκφραση αισθημάτων θλίψης εκφράζει. Η άποβολή του πολιτικού με τή μορφή τής άποχής, είναι εύλογο να προσβάλει, και προσβάλει, τίς χαλαρότερες μορφές τής πολιτικής, όπως οι Εύρωεκλογές, δεδομένου ότι γενικά ή άσκηση πολιτικής δια τών μαζών δέν στάθηκε ως τώρα ό τρόπος ύπαρξης και λειτουργίας τής Ε.Ε.

Σέ έθνικό επίπεδο, επειδή τό έθνικό κράτος δέν κατέργεψε, δέν κατάντησε παλαιομοδίτικος άναχρονι-

αμός ὅπως διακονεῖ μιά ἀγγλοσαξωνικῆς, κυρίως, προέλευσης πολιτικῆ κοινωνιολογία, ὁ homo nationalis παραμένει ἰσχυρή πραγματικότητα. Στό κάτω κάτω ἐνδιαφερόμαστε ἀκόμα πολύ ἂν θά ἐκλεγεί ὁ Δεληγιάννης κι ὄχι ὁ Δεληγιώργης. Καί ἐπειδή ὁ homo nationalis – ἢ ὁ ἄνθρωπος πού ὀνομάζεται Ἕλληνας, Τσέχος, Πορτογάλος, Δανός, Γερμανός ἢ Ἄγγλος ὑπάρχει ὄχι μόνο γιά τίς ἀνάγκες καί τίς γιγαντιαῖες συγκινησιακές κινητοποιήσεις τοῦ πανευρωπαϊκοῦ πρωταθλήματος ποδοσφαίρου ἀλλά καί ὡς ἰσχυρό πολιτικό ὑποκείμενο, ὁ περίεργος αὐτός ἄνθρωπος τῆς νεωτερικότητας δέν ὑπάρχει παρά μόνον πολιτικά (καί ὄχι παραπολιτικά). Ἡ κυρία Μαρία τῆς γειτονιάς ὡς πολίτης, εἶναι ἐξίσου σημαντική μέ τόν πολίτη Ζιντάν παρά τίς ἀπίθανες πάσες τοῦ τελευταίου ἢ δημοκρατία τούς ἔχει ἀνάγκη ἐξίσου καί τούς δύο. Τό ἐθνικό σῶμα τῶν πολιτῶν, ὅπως ἱστορικά ἀπέκτησε ὑπόσταση στή διαδικασία διαμόρφωσης καί ὑπαρξης τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, ἐξακολουθεῖ, διά τῆς πολιτικῆς, νά ἐνοηματοῦναι καί νά νομιμοποιεῖ κράτος καί ἐξουσία.

Διατείνομαι, ὡστόσο, ὅτι στίς σύγχρονες καί εἰημεροῦσες κοινωνίες, στίς ὁποῖες ὁ εὐδαιμονισμός, μέ τήν ἀδηγόγο καί βουλημική μορφή ἀκρατῆς κατανάλωσης σημάτων, μηνυμάτων, εικόνων, ὑλικῶν πάσης φύσεως, ὄλο καί περισσότερων ὑλικῶν, ἀνδρῶν, γυναικῶν, πρὸς ἀναζήτηση τῆς εὐτυχίας καί τῆς αὐτοπραγμάτωσης ἀναδεικνύεται ταυτόχρονα, ὡς ἰδεολογία ἀλλά καί πρακτικῆ συμπεριφορά, μιά ἀποδέσμευση τῶν ἀνθρώπων ἀπό τὰ πολιτικά δρώμενα. Μιά ἀποδέσμευση προσωπική, πού ὄχι μόνο ἀποποιεῖται τίς παλαιότερες, τίς σκληρές, μορφές στράτευσης – ἐκεῖνες πού ἦταν συνέπεια τῶν ἐπικῶν ἰδεολογιῶν πού ὁ πόλεμος συνεπάγεται καί προϋποθέτει – ἀλλά καί κατατάσσει τό πολιτικό στίς ἀλλοτριωτικές μορφές τῆς «οὐσίας» τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ αὐτοπραγμάτωση ἀναζητᾷ τὰ ἀντικείμενά της σέ μορφές τέχνης, στήν περιφρούρηση τοῦ ἰδιωτικοῦ, στήν ἀναζήτηση τοῦ «ὀνείρου» καί τοῦ ὁράματος, στήν αἰσθητικοποίηση τῶν κοινωνικῶν μορφῶν, στήν κατάργηση κανόνων καί ἱεραρχήσεων, στό διωματικό. Ἀλλά κι ἐκεῖνες οἱ δραστηριότητες πού μοιάζουν πολιτικές ἢ θέλουν νά εἶναι πολιτικές αὐτοχαρακτηρίζονται «ἐναλλακτικές», «ἄλλες» σέ σχέση, ἐννοεῖται, μέ ὅλες τίς παραδοσιακές καί κατεστημένες, γιατί ὅσες δέν εἶναι «ἄλλες» ὑποτάσσονται στούς σιδερένιους νόμους τῆς ταυτότητας, πού καταργεῖ τήν ἐτερότητα, καί κυρίως τούς νόμους τῆς ἐξουσίας, ἀκόμη καί τῆς γνώσης πού εἶναι ἡ μητέρα ὅλων τῶν ἐξουσιῶν. Μιλώντας μ' ἕνα τρόπο πολύ γενικό ὅλες αὐτές οἱ «συμπεριφορές» καί ἰδεολογίες διαταράσσουν ὄλο τό φάσμα τῶν ζητημάτων πού ἀφοροῦν τή φύση τῆς δημόσιας ἐξουσίας καί τῆς δημόσιας σφαιρας, τή σχέση γενικότερα τοῦ δημόσιου καί τοῦ ἰδιωτικοῦ, τό προσιδιάζον στό πολιτικό πεδίο καί τίς προσιδιάζουσες, στίς (δημοκρατικές) κυβερνήσεις, ἀρμοδιότητες. Γνωρίζουμε βέβαια ὅτι τό δημόσιο καί τό ἰδιωτικό

ἀλληλοδιαπλέκονται, ὅτι τό κράτος ἀναπόφευκτα ἐμπλέκεται στή διατήρηση καί τήν ἀναπαραγωγή τῶν ἀνισοτήτων κι ὅτι, ἐπομένως, ἡ ἀπαίτησή του γιά ὑπακοή εἶναι ἀμφισβητούμενη. Ἐπομένως, οἱ ἐκλογές διά τῶν ὁποίων νομιμοποιεῖται οἱ ἐξουσίες καί διαμορφώνουν πρακτικά τό σύστημα τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, θά εἶναι μηχανισμός, ἀναγκαῖος μὲν, ἀνεπαρκῆς δέ γιά τή διασφάλιση τοῦ ἐλέγχου καί τῆς λογοδοσίας τῶν δυνάμεων πού ἀσκοῦν τήν κυβερνητική διαδικασία. Ὁ Πουλαντζᾶς ἤδη ἀπ' τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70 ἔθετε τό κρισιμότερο ἐρώτημα πῶς θά συνδυασθοῦν οἱ μορφές ἀμεσης καί ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, πού οἱ κλασικοὶ τοῦ μαρξισμοῦ εἶχαν μᾶλλον παραγνωρίσει.

Τό ζήτημα, φυσικά, δέν εἶναι οἱ θεωρητικές ἐπεξεργασίες πού πραγματικά δέν ὑπάρχουν ἢ ὑστεροῦν τό ζήτημα εἶναι ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια, βοηθῶντος καί τοῦ φιλελευθερισμοῦ, δίδονται ἀπαντήσεις πού ἐξωθοῦν σέ πεδία πέραν τῆς πολιτικῆς, πέραν τῆς ἐξουσίας, πέραν ἐκείνων τῶν πολιτικῶν μορφῶν πού προϋποθέτουν καί ἀρθρωμένα πολιτικά ὑποκείμενα καί κανονιστικές-δεσμευτικές ἀρχές. Θά μπορούσαμε νά υποστηρίξουμε ὅτι σήμερα τείνει νά ἐπικρατήσῃ ἕνα ἄρητο «δικαίωμα»: ἡ ἐλευθερία ἀπό τήν πολιτική. Ποτέ ὅμως δέν ἴσχυε ἡ ὑποχρέωση στήν πολιτική – ἐκτός ἀπό τήν ἀρχαία Ἀθήνα. Αὐτή ὡστόσο ἡ κατάσταση τείνει νά ἐκλάβει μορφή τυπικοῦ δικαιώματος, ἀσκούμενο κι αὐτό ὅπως τὰ ἄλλα, μέ τή μορφή ... τῆς ἀποχῆς. Μιά τέτοια ἐλευθερία ἀπό τήν πολιτική εἶναι οὐσιαστικό συστατικό στοιχεῖο τῆς σύγχρονης δημοκρατικῆς κληρονομιάς, ὑποστηρίζουν ὀρισμένοι (Ἄννα Ἄρεντ). Πράγματι κανεὶς δέν μπορεῖ νά ὑποχρεώσει κανένα νά συμμετάσχει σέ δημοκρατικές διαδικασίες, νά συμμετάσχει στήν πολιτική, νά ἐνταχθεῖ σέ συλλογικά σώματα διά τῶν ὁποίων ἀσκεῖται ἡ πολιτική. Ἀλλά νά, τό ὅλον πράγμα, τουλάχιστον γιά τήν Ἀριστερά, μοιάζει μέ τό γνωστό χέρι πονάει χέρι κόβει. Μὴν τάχα ἡ γιγαντιαία προσπάθεια τῆς Ἀριστερᾶς δέν ἦταν νά ἐντάξει τόν κόσμο (τίς μάξες ὅπως ἐλεγε) στήν πολιτική;

Θά σταματήσω ἐδῶ. Ἀπό τό «θλιβερό» φαινόμενο τῆς ἀποχῆς στίς Εὐρωεκλογές ξεκίνησα. Ἕνα φαινόμενο πού ἡ πραγματικῆ του αἰτία εἶναι ἡ ἀπαξίωση τῆς πολιτικῆς. Ἀλλά καί τῆς Ἀριστερᾶς, πραγματικότητά κι αὐτή ἀπευθῆς πολιτικῆς.*

* Δημοσιεύτηκε στήν *Αὐγή*, 27 Ἰουνίου 2004.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΟΝ ΠΑΛΙΟ ΔΟΛΟ ΤΩΝ ΘΕΩΝ

Ἡ «ἀνοιξη τῶν λαῶν» τοῦ 1848 ὡς ἀφετηρία
τῆς κοινῆς εὐρωπαϊκῆς μνήμης

τοῦ Γιάννη Παπαδόπουλου

Στίς 26 Ἰουνίου τοῦ 1848 ὁ γαλλικός στρατός κατέπνιξε τίς ἐργατικές κινητοποιήσεις στό Παρίσι. Τό γεγονός αὐτό ἀποτελέσει τήν ἀρχή τῆς κάμψης τῆς Ἀνοιξης τῶν λαῶν, τῆς πρώτης ἐπανάστασης πού, μέ λάβαρο τά ἰδεώδη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἐπεκτάθηκε στό μεγαλύτερο μέρος τῆς Εὐρώπης θέτοντας, μεταξύ τῶν κοινωνικῶν αἰτημάτων, καί τό ζήτημα τῆς συγκρότησης μιᾶς εὐρωπαϊκῆς δημοκρατίας.

Πέρα ἀπό τήν ἱστορική τους σημασία, τά γεγονότα τοῦ '48, τό τελευταῖο διάστημα πού ἡ συνεχῆς ἀναφορά στήν Εὐρώπη τῶν συμβόλων καί τήν Εὐρώπη τῶν συνθηκῶν προσπαθεῖ νά καλύψει τήν ἀπουσία τῆς Εὐρώπης τῶν λαῶν, μποροῦν νά ἀποτελέσουν μιά ἀπό τίς βάσεις τῆς συζήτησης γιά τήν Εὐρώπη τῶν λαῶν. Πράγματι, ἂν ὑπάρχει ἓνα νόημα στήν εὐρωπαϊκή διαδικασία, αὐτό σίγουρα δέν βρίσκεται στή δημιουργία μιᾶς ὑπερ-φαντασιακῆς κοινότητας μέ ἀναφορές σέ ἓνα κοινό πολιτιστικό ἢ θρησκευτικό ὑπόβαθρο, ἀντίστοιχο μέ αὐτό στό ὁποῖο ἐγκλωβίστηκε κατά τόν 19ο αἰῶνα ἡ ὀλοκλήρωση τῆς συγκρότησης τῶν ἐθνικῶν κρατῶν. Ἀντιθέτως, ἡ ἀναζήτηση συνέχειας στίς ἱστορικές διεκδικήσεις καί ἀξίες πού ἀποτελέσαν τή βάση γιά τή δυναμική πού ὀδήγησε στή συγκρότηση τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν καί πού, λόγω τῆς ἐπιβολῆς μιᾶς συντηρητικῆς ἰδεολογίας, παραμερίστηκαν ἀπό τήν ἐπίκληση τῆς ἀχρονης ψυχῆς τῶν ἐθνῶν, εἶναι ὁ μόνος δρόμος γιά νά ἀποκτήσει λαϊκό καί ταξικό νόημα ἡ εὐρωπαϊκή ὀλοκλήρωση. Στίς ἐξεγέρσεις τοῦ 1848 αὐτό πού κατεξοχῆν προτάθηκε ἦταν τό γεφύρωμα τῆς ἀντίθεσης τοῦ ἐθνικοῦ μέ τόν εὐρωπαϊκό χαρακτήρα μέσα ἀπό τήν ἐπίκληση τῆς ἱκανοποίησης τῶν κοινωνικῶν ἀπαιτήσεων σέ μιά Ἐνωση τῶν Εὐρωπαίων καί τήν ἀναφορά στήν οὐσία καί ὄχι στό ὄνομα τῶν ἰδεωδῶν τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητας καί τῆς ἀδελφοσύνης.

**Ἀπό τήν Παλινόρθωση στήν ἐπανάσταση
τοῦ 1848**

Ἀνάμεσα στό 1815 καί τό 1848 ἡ πληθυσμακῆ ἀνο-

δος, ἡ ἐμπορική καί βιομηχανική ἀνάπτυξη, ἡ ἀστικοποίηση καί ἡ ἀνοδος τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος ἀποτελέσαν, στό σύνολο τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, τά ὄχηματά γιά κοινωνική μεταβολή μέ κινητήρια δύναμη τήν ἐνίσχυση τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν. Μετά τήν ἦττα τοῦ Ναπολέοντα καί τήν ἐπιβολή τοῦ καθεστώτος τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας ἡ ἀστική τάξη χρειάστηκε νά ὑπερασπίσει τά δικαιώματα πού εἶχε κατακτήσει ἀπέναντι στούς εὐγενεῖς πού ἐπιθυμοῦσαν νά ἀνακτήσουν τά προνόμια πού διέθεταν πρὶν τῆ Γαλλικῆ Ἐπανάσταση. Ἡ αὐξανόμενη ἀστυφιλία, ἀπόρροια τῆς ἐκβιομηχάνισης βοήθησε, παράλληλα μέ τή διάδοση τῆς μόρφωσης, στή συγκρότηση μιᾶς εὐρύτερης ὁμάδας πίεσης πού μποροῦσε νά στηρίξει τά αἰτήματα τῶν ἀστῶν γιά μεταρρύθμιση. Τά κατώτερα κοινωνικά στρώματα ἤλπιζαν ὅτι ἡ ἐξασθένιση τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας θά συνεπαγόταν τή βελτίωση καί τῆς δικῆς τους κατάστασης.

Παράλληλα, ἡ ἐπιβολή τῶν σύγχρονων γλωσσῶν στό διοικητικό μηχανισμό σέ συνδυασμό μέ τή συγκρότηση ἐνοποιημένης οἰκονομίας συνέβαλαν στή σφρηλάτηση τῶν δεσμῶν τοῦ πληθυσμοῦ κάθε χώρας καί τήν ἐνίσχυση ἢ τήν ἐμφάνιση τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος ὡς ἀνταπόκριση στά μηνύματα τοῦ κέντρου ἢ ἀντιπαράθεση σέ αὐτά, ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση. Χαρακτηριστικά, στήν Ἰταλία καί τῆ Γερμανία τά αἰτήματα τῶν φιλελευθέρων συνδέθηκαν μέ τήν ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας ἐνῶ στήν Αὐστρία μέ τό αἶτημα τῶν ὑπῆκων ἐθνοτήτων γιά ἐθνική χειραφέτηση.

Ἄν τά παραπάνω περιγράψουν τό κοινωνικό πλαίσιο πού προηγήθηκε τῶν γεγονότων τοῦ 1848, τό ξέσπασμα τῶν ἐπαναστάσεων τῆ δεδομένη στιγμή προκάλεσε ἡ κοινωνικοοικονομική κρίση καί ἡ σιτοδεία πού ἐπληξαν τήν Εὐρώπη τά τρία προηγούμενα χρόνια καί ὀδήγησαν στήν ἐξαθλίωση τούς ἀγροτικούς πληθυσμούς καί τά κατώτερα λαϊκά στρώματα τῶν πόλεων.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1848 ξεκίνησε στή Γαλλία. Στίς 22 Φεβρουαρίου ξέσπασαν στό Παρίσι διαδηλώσεις μέ ἡγέτη τόν Λουί Μπλάν καί αἶτημα τήν καθιέρωση τοῦ καθολικοῦ δικαιώματος ψήφου. Ὁ Λουδοβίκος Φίλιπ-

πος παραιτήθηκε και ανακηρύχθηκε η Δεύτερη Δημοκρατία.¹ Η είδηση της επανάστασης διαδόθηκε στη Γερμανία όπου οι Φιλελεύθεροι συγκάλεσαν στη Φραγκφούρτη συνέλευση για να εκπονήσει το σύνταγμα της ενωμένης Γερμανίας.

Στην Ιταλία ο Πάππας Πίος Θ' αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Ρώμη και ο Τζιουζέπε Ματζίни προσπάθησε να συγκεράσει τα συμφέροντα των ιταλικών κρατών για να πετύχει την εθνική ενότητα.

Στην Αυστρία η επανάσταση εξανάγκασε τον αυτοκράτορα Φερδινάνδο Α' σε παραίτηση. Ο πρωθυπουργός πρίγκιπας Κλέμενς φον Μέττερνιχ τράπηκε σε άτακτη φυγή για να ξεφύγει από την όργη των εξεγερμένων. Στην Ουγγαρία ο Λάγιος Κόσσοθ (Lajos Kossuth) κήρυξε την αυτονομία της χώρας από την Αυστρία ενώ αίτήματα αυτοκυβέρνησης εκφράζουν και οι Ρουμάνοι, οι Τσέχοι και οι Κροάτες.

Στην Ελλάδα έχει προηγηθεί η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου του 1844 και η παραχώρηση συντάγμα-

τος από τον Όθωνα. Ο ευρωπαϊκός επαναστατικός πυρετός προκάλεσε το ξέσπασμα περιφερειακών ενοπλων κινημάτων, φοιτητικών διαδηλώσεων και τη συγγραφή επαινετικών για τους επαναστάτες άρθρων στον αντιπολιτευόμενο τύπο. Οι κινητοποιήσεις δέν είχαν εν τούτοις τό μέγεθος, ούτε κατέληξαν στό πρόσκαίρο έστω αποτέλεσμα της ανατροπής της κυβέρνησης.²

1. Δυό μέρες αργότερα ο Κάρλ Μάρξ και ο Φρήντριχ Ένγκελς δημοσιεύουν ανώνυμα στό Λονδίνο τό Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Έκδόθηκε αρχικά στά αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά, φλαμανδικά και στη διάρκεια του ίδιου έτους μεταφράστηκε στά σουηδικά και τά πολωνικά.

2. Πρβλ. τήν άποψη του Τάσου Βουρνά, Τό Έλληνικό 1848, Τολίδης, Άθήνα 1983 και της Έλλης Σκοπετέα, Τό «Πρότυπο Βασίλειο» και ή Μεγάλη Ίδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Πολύτυπο, Άθήνα 1988, σ. 210.

Οἱ σύγχρονοι γνώριζαν ὅτι ἡ Ἐπανάσταση ἦταν ἓνα εὐρωπαϊκὸ γεγονός πού ξεπερνοῦσε τὰ ἐθνικά σύνορα. Ἡ διάδοση τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου, ἀπόρροια τῆς ἐντονης ἐκβιομηχάνισης τῆς Βόρειας Εὐρώπης, διευκόλυνε τὴ διάδοση τοῦ ἐπαναστατικοῦ μηνύματος. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἐπαναστάσεις τοῦ 1789, τοῦ 1830 καὶ τοῦ 1917/8 ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1848 εἶναι αὐτὴ πού διαδόθηκε ταχύτερα καὶ κάλυψε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Εὐρώπης. Παράλληλα ὅμως εἶναι αὐτὴ μὲ τὶς βραχύτερες ἐπιπτώσεις. Μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1849 ὅλα τὰ κινήματα εἶχαν καταπνιγεῖ.

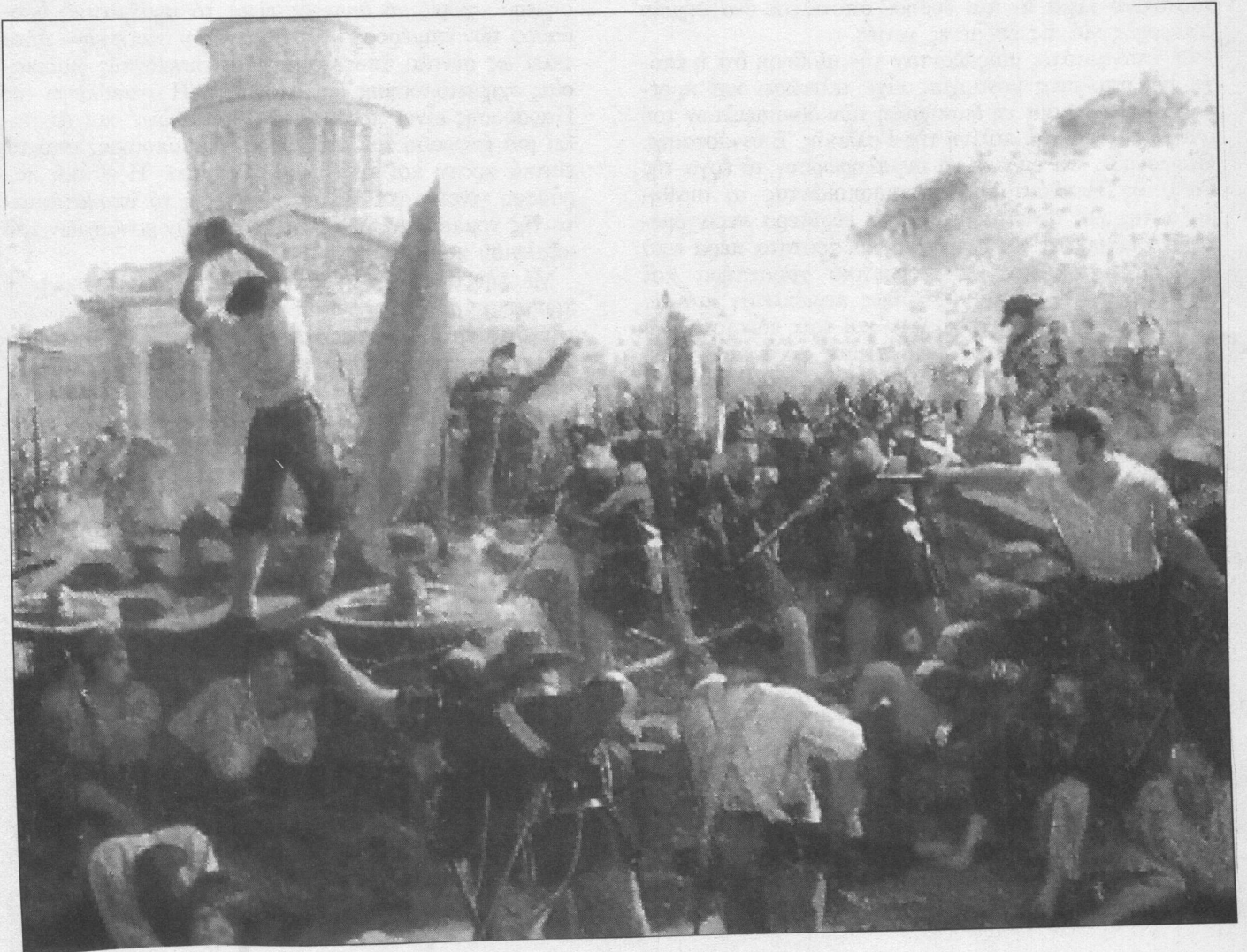
Ἡ πορεία τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων τοῦ 1848 ἀκολούθησε σὲ ὅλες τὶς χώρες ἓνα κύκλο μὲ τέσσερα διακριτὰ στάδια: Πρῶτα ξεκινοῦσαν διαδηλώσεις μὲ αἴτημα μεταρρυθμίσεις πού περιελάμβαναν τὴν παραχώρηση συντάγματος καὶ δικαιώματος καθολικῆς ψήφου, τὴν ἄρση τῆς λογοκρισίας καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν πολιτικῶν κρατουμένων. Μιὰ ἐνοπλὴ ἐξέγερση ἔφερε στὴν ἐξουσία τοὺς ἡγέτες τῶν ἐπαναστατῶν καὶ ἐξανάγκασε τοὺς βασιλεῖς καὶ τοὺς αὐλικούς σὲ φυγὴ.

Οἱ διαφωνίες τῶν ἡγετῶν καὶ οἱ ἐσωτερικὲς διαμάχες στό ἐπαναστατικὸ μέτωπο ἔδιναν τελικὰ τὴν εὐκαιρία στὶς ἀπολυταρχικὲς δυνάμεις νὰ ἀνακτήσουν τὴν ἐξουσία καταπνίγοντας βίαια τὴν ἐπανάσταση.

Μιὰ αἰτία, πού προβάλλεται συχνά, γιὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848 ἦταν ἡ διάσταση μετριοπαθῶν ἀστῶν καὶ ριζοσπαστῶν ἡγετῶν. Ἡ ἀρχικὴ ἀντιπαράθεση μεταξὺ τῶν ἐνωμένων προοδευτικῶν δυνάμεων καὶ τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος ἔδωσε τὴ θέση τῆς στῆν ἀντιπαράθεση μεταξὺ τῶν δυνάμεων τῆς «τάξης» πού συμπεριέλαβαν τοὺς μετριοπαθεῖς φιλελεύθερους καὶ συντηρητικούς ἀστούς καὶ τῶν κοινωνικῶν ἐπαναστατῶν.³

Ἐπῆρχαν ὡστόσο δύο ἀκόμη αἰτίες γιὰ τὴν ἀποτυχία τῶν ἐπαναστάσεων: ἡ ἔλλειψη ὑποστήριξης τῶν ἀ-

3. Hobsbawm Eric, *The Age of Capital, 1848-1875*, Abacus, London, 1997, σ. 30.

γοτικών στρωμάτων σέ μεγάλη μερίδα τῶν ὁποίων κυριαρχοῦσε ἡ συντηρητική μοναρχο-κληρικο-αριστοκρατική ἰδεολογία καί ἡ ἰσχὺς τῶν ἀντιδραστικῶν δυνάμεων (Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία καί Αὐστρία). Ἀποδειχθῆναι τοῦ γεγονότος αὐτοῦ, ἡ ἐκλογή τῆς συντηρητικῆς κυβέρνησης στή Γαλλία ἡ ὁποία ἐξέφραζε τὴν ἀρνηση τῶν ἀγροτῶν νά φορολογηθοῦν γιὰ νά χρηματοδοτηθεῖ ἡ πολιτική ἐνίσχυσης τῶν ἀνέργων μέσω τῆς συγκρότησης τῶν ἐπιδοτουμένων ἐθνικῶν ἐργαστηρίων (Ateliers Nationaux). Στὴν Αὐστρία πάλι οἱ συντηρητικὲς δυνάμεις ἐκμεταλλεύτηκαν τὶς ἀντιθέσεις μεταξὺ τῶν ἐθνοτήτων τῆς Αὐτοκρατορίας γιὰ νά καταπνέξουν τὴν ἐπανάσταση.

Ἄν καί οἱ μεταρρυθμίσεις πού ἐπέβαλαν οἱ ἐπαναστάτες ἦταν βραχύβιες τὰ κινήματα ἀπέδειξαν ὅτι οἱ λαοὶ μποροῦσαν νά ἀμφισβητήσουν τὴν ἐλέφ θεοῦ μοναρχική παράδοση, νά ἀνατρέψουν τὶς ἀπολυταρχικὲς κυβερνήσεις πού τὴν ἐξέφραζαν καί νά ἐπιδιώξουν τὴν υἰοθέτηση συντάγματος καί τὴ μεταρρύθμιση τῆς κοινωνίας στό πνεῦμα τοῦ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τοῦ σοσιαλισμοῦ. Τό πρῶτο αὐτό πανευρωπαϊκὸ ἐπαναστατικὸ κύμα ἂν καί ἐσθῆσε ἀποτέλεσε ἓνα σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὶς ἐπόμενες γενιές.

Οἱ ἐπαναστάτες μοιράζονταν τὴν αἴσθηση ὅτι ἡ ἐποχὴ τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας εἶχε τελειώσει καί προέβαλλαν ὡς σημαία τὴ διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Θεωροῦσαν, ὅτι ἔπρεπε νά συμπληρώσουν τό ἔργο τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἐπικαιροποιώντας τὰ συνήματα τῆς καί δίνοντάς τους ἓνα εὐρύτερο περιεχόμενο. Τὰ αἰτήματα γιὰ ἐλευθερία καί ἰσότητα πέρα ἀπὸ ἀτομικὸ ἀπέκτησαν καί κοινωνικὸ χαρακτήρα καί εὐρύτερο πεδίο ἐφαρμογῆς καθὼς περιέκλειαν πιά τὶς γυναῖκες, τοὺς μαύρους δούλους καί τοὺς ἐβραίους ἐνῶ ἡ ἔννοια τῆς ἀδελφότητας γιὰ πρώτη φορὰ συνδέθηκε μέ τὴν κοινωνικὴ εὐθύνη τοῦ κράτους καί τὴν ἀνάγκη ἐξασφάλισης τοῦ δικαιώματος στήν ἐργασία πού ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τὴ φιλελεύθερη ἀντίληψη τοῦ «laissez faire». Μέ τὰ δικαιώματα αὐτὰ συνήφθησαν καί τὰ αἰτήματα γιὰ ἐθνικὴ χειραφέτηση τῶν λαῶν.

Αὐτὸ πού συνιστᾷ τὴν ἐπικαιρότητα τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848, ὡς σημείου ἀναφορᾶς, εἶναι ἡ σύναψη τῶν κοινωνικῶν αἰτημάτων μέ τὴν ἰδέα τῆς ἀλληλεγγύης τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν καί τῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης τῆς Εὐρώπης. Ἐθελοντὲς ἀπὸ ἄλλες χώρες συμμετείχαν σέ κάθε κίνημα ἐνῶ στήν προκήρυξη πρὸς τὸν γαλλικὸ λαὸ ὁ γερμανὸς ἐπαναστάτης Γκέοργκ Χέρβεγκ (Georg Herwegh) τὸν Μάρτιο τοῦ 1848 ἔγραφε: «Ἡ νίκη τῆς δημοκρατίας γιὰ τὴν Εὐρώπη εἶναι βέβαιη. Σέ τρεῖς μεγαλειώδεις ἡμέρες Γαλλικὴ Λαεὶ διέρρηξες τοὺς φραγμούς τοῦ παλιοῦ καιροῦ καί ὑψώσες τὴ σημαία τοῦ νέου γιὰ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Γῆς... Ζήτω ἡ Ἐλευθερία, ἡ Ἰσότητα, ἡ Ἀδελφότητα. Ζήτω ἡ Εὐρωπαϊκὴ Δημοκρατία».⁴ Ὁ Ρόμπερτ Μπλούμ (Robert Blum), πάλι, σέ λόγο του στήν ἐθνοσυνέλευση τῆς Φραγκφούρτης ἀνέφερε: «Ἡ Γερμανία θά ἀποκτή-

σει τό δικαίωμα νά συμμετάσχει στήν Ἐνωση τῶν Εὐρωπαϊκῶν κρατῶν μόνο ὅταν γίνει ἐλεύθερο ἔθνος. Ἐλπίζω ὅτι τό φῶς τῆς Ἐλευθερίας θά φθάσει μέχρι τὴ Μόσχα καί θά διαδοθεῖ στους λαοὺς ἐκείνους πού τώρα ζοῦν στό σκοτάδι. Μιλᾶω γιὰ τὸν στόχο τῆς ἀδελφοποίησης τῶν λαῶν τῆς Δύσης πού ἀπελευθερώθηκαν ἢ θά ἀπελευθερωθοῦν».⁵ Τὰ παραπάνω ὅσο ἰδεολογικά καί ἂν μοιάζουν καί παρότι δέν κατάφεραν νά ἀνακόψουν τὴν πλημμυρίδα τοῦ ἀντιδραστικοῦ ἐθνικισμοῦ, πού ἤδη εἶχε ἐμφανιστεῖ, συνιστοῦν σημεῖα ἀναφορᾶς γιὰ μιὰ ἐναλλακτικὴ σύλληψη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ γίγνεσθαι.

Οἱ ἐθνικὲς παραδόσεις στό κάτοπτρο τοῦ ὀρθολογισμοῦ

Τὰ νεότερα ἔθνη πέρα καί πάνω ἀπὸ τό ὅποιο προὔπαρχον πολιτιστικὸ ὑπόβαθρο συγκροτήθηκαν μέσα ἀπὸ τὴν ὁμογενοποιητικὴ διαδικασία πού ἐπέβαλε ἡ νεωτερικὴ ἐξουσία. Ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρας, δεδομένος σήμερα –χωρὶς νά ἀμφισβητεῖται τό πραγματικὸ ὑπόβαθρο τῶν ἐπιμέρους συστατικῶν του στοιχείων– ἀποτελεῖ ὡς σύνολο ἀποτέλεσμα μιᾶς συνειδητῆς διαδικασίας σχηματοποίησης καί ὑποβολῆς. Ἡ ἀνακάλυψη τῆς Παράδοσης εἶναι προῖον τοῦ 19ου αἰώνα⁶ καί ἀποτελεῖ μιὰ ἐκφραση τοῦ αἰτήματος νομιμοποίησης ἀπὸ τὰ ἐθνικὰ κράτη καί τὰ ἐθνικὰ κινήματα. Ἡ ἐθνικὴ παράδοση γίνεται γιὰ τὰ ἀστικά κράτη τό ὑποκατάστατο τῆς νομιμοποίησης «ἐλέφ θεοῦ» τῶν μοναρχιῶν τοῦ «παλαιοῦ καθεστώτος».

Μέ τὴν ἴδια λογικὴ θά μποροῦσε νά καλλιεργηθεῖ προοδευτικὴ ἢ ἰδεολογία τῆς εὐρωπαϊκῆς διαχρονικῆς προοδότητας καί ἡ εὐρωπαϊκὴ ἱστορία νά παρασταθεῖ ὡς μιὰ γραμμικὴ πορεία πρὸς τὴν πολιτικὴ ἐνοποίηση τῆς Γηραιᾶς Ἡπείρου. Σέ μιὰ σχολικὴ εὐρωπαϊκὴ ἱστορία οἱ πόλεμοι τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν καί οἱ ἐθνικιστὲς ἡγέτες μέχρι τὴν κατάθεση τοῦ σχεδίου Σουμάν-Μονέ (Schumann-Monet) θά μποροῦσαν νά καταλάβουν τὴ θέση τῶν πολέμων τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων καί τῶν ἐχθρῶν τῆς πανελληνίας ἰδέας μέχρι τό Συνέδριο τῆς Κορίνθου. Τό θεμελιακὸ ἐμπόδιο γιὰ τὴν σταδιακὴ καλλιέργεια τῆς εὐρωπαϊκῆς συνείδησης εἶναι ὁ φόβος τῶν τοπικῶν πολιτικῶν ἀρχουσῶν τά-

4. «“Für eine europäische Republic”»: Georg und Emma Herwegh 1848», *Deutschland und Europa*, 2/1997: 1848/49 Revolution.

5. Geldner Andreas, «Wie dem europäischen Frühling des Revolutionsjahres 1848 bald der Herbst folgte», *Stuttgarter Zeitung*, 21.2.1989 καί «Europäische Dimensionen der deutschen Revolution von 1848/49», *Deutschland und Europa*, 2/1997: 1848/49 Revolution.

6. Hobsbawm Eric e.a., *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, σσ. 1-14.

ξεων ὅτι ὁ ρόλος τους θά περιοριστεῖ σέ ἕναν ἑνιαῖο Δῆμο,⁷ ὅτι θά ἀναγκαστοῦν ἔχοντας παραλάβει ἕνα διεθνῶς ἀναγνωρισμένο κράτος νά παραδώσουν μιά κοινότητα μέ λόγο σέ ἕνα σύνολο ἀλλά χωρίς κυρίαρχη παρουσία στό διεθνές προσκήνιο. Ἐξάλλου, ὅταν ἐπί δύο αἰῶνες ἔχει καλλιεργηθεῖ ἡ ἐθνική φιλανθία σέ κάθε χώρα, παρά τά ραπίσματα πού ἔχει δεχτεῖ, δέν εἶναι δυνατόν νά ὑποχωρήσει μπροστά σέ ἕναν εὐρωπαϊκό συνταγματικό πατριωτισμό. Οἱ λαοί δέν εἶναι εὐκολο νά συναινέσουν στήν ἀπαλλοτρίωση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας πού συμβολίζει τό ἐθνικό κράτος πρὸς ὄφελος μιᾶς ἀπρόσωπης ἀκόμη καί ἀνεξέλεγκτης εὐρωπαϊκῆς ἐξουσίας.

Τό ἐρώτημα εἶναι, ὡστόσο, ἀκόμη καί ἐφόσον ἦταν ἐφικτό, ἔάν εἶναι σκόπιμο νά ἐπιδιωχθεῖ ἡ συγκρότηση ἑνός εὐρωπαϊκοῦ μύθου, συνονθυλεύματος κοινῶν τόπων τοῦ παρελθόντος, ὅπως ἤδη ἐπιδιώκεται ἀπό κάποιους ιστορικούς.

Ἡ ἔννοια τῆς Εὐρώπης ἀναδύθηκε τόν 18ο αἰῶνα ὑποκαθιστώντας τήν ἐπικρατοῦσα ὡς τότε ἔννοια τῆς χριστιανισμοῦ. Τά νεότερα ἔθνη στηρίχθηκαν στήν ἀμφισβήτηση τῆς ἔννομιας τῶν παραδοσιακῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων καί τήν ἀναζήτηση μιᾶς ἐξουσίας πού θά πηγάζει ὄχι πλέον ἀπό τήν θεϊκή βούληση ἀλλά ἀπό τή λαϊκή κυριαρχία. Ἡ ἔννοια τῆς ἐθνικῆς ἀντοδιάθεσης ἦταν συνυφασμένη μέ τό αἶτημα τῆς ἐλευθερίας. Δέν εἶχε ὑπερβατικό ἀλλά ἀπτό χαρακτήρα. Ἡ συγκρότηση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καί ἡ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πέρα καί πάνω ἀπό τό κοινό πολιτιστικό ὑπόβαθρο καί τίς ιστορικές ἀναφορές ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς κοινωνικῆς δυναμικῆς στό πλαίσιο τοῦ ὀθωμανικοῦ συστήματος καί τῆς σύγκλισης συμφερόντων πρωτοπόρων ὁμάδων.⁸

Τό 1848 μέ τήν μαζική ἀμφισβήτηση τῶν καθεστώτων τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας γιά πρώτη φορά παράλληλα μέ τό αἶτημα τῆς κατάλυσης τῆς ἀπολυταρχίας ἐκφράζεται τό αἶτημα τῆς ἔνωσης τῆς Εὐρώπης. Ἡ Εὐρώπη πέρα ἀπό τά σύμβολα πού ἀναζητᾶ στήν πολιτιστική κληρονομιά τῆς Ἀρχαιότητος, τοῦ Χριστιανισμοῦ καί τῆς Ἀναγέννησης χρειάζεται ἕνα πολιτικό πρόταγμα πού νά τῆς δίνει παλμό. Ἡ ἀνολοκλήρωτη ἐπανάσταση τοῦ 1848 δείχνει τόν δρόμο τῆς συγκρότησης μιᾶς πολιτικῆς κοινότητας μέσῳ ἰδεωδῶν πού ἀνταποκρίνονται στίς ἀνάγκες καί τά αἰτήματα μιᾶς κοινωνίας καί ὄχι μέσῳ τῆς ἐπίκλησης στοιχείων προηγούμενων πολιτικῶν φάσεων μέ σκοπό τή δημιουργία ἑνός ἀχρονικοῦ κνεῶνα κατά τό πρότυπο τῶν συγκεντρωτικῶν κρατῶν πού δημιουργήθηκαν τόν 19ο αἰῶνα. Κάποιοι ἔχουν συμφέρον ἀπό τήν ἐπίκληση ἄχρονων ἀξιών πού ἀνάγουν στήν ὑπερβατική οὐσία τῶν ἐθνῶν. Οἱ Εὐρωπαῖοι πρέπει νά ξεφύγουν ἀπό μυθολογίες τῶν ἐθνικῶν κρατῶν καί τή θρησκευτική σύλληψη τοῦ ὑπερατλαντικοῦ νέου περιοῦσιου λαοῦ καί νά συγκροτήσουν τόν Δῆμο τους μέσῳ τῆς ἐπίκλησης τῆς διαλεκτικῆς ὡς πρωταρχικῆς ἀξίας μιᾶς κοινωνίας.

Σέ μιά ἐποχή πού φαίνεται νά ἐπιτάσσει τόν ἀτομισμό, καί εὐνοεῖ τήν ἀνισότητα μόνο ἡ σύλληψη τῆς κοινωνίας ὡς συνόλου πού μπορεῖ νά ἐπιβιώσει μέσῳ τῆς ἀλληλεγγύης στούς ἀσθενέστερους μπορεῖ νά ἀποτρέψει τήν ἐπιστροφή τοῦ αὐταρχισμοῦ γιά τήν ἐπιβολή τῆς ἀσφάλειας πού ἀπειλεῖται ἀπό τήν παραβατική συμπεριφορά ἐξαθλιωμένων, ἀτόμων, κοινωνικῶν ὁμάδων καί λαῶν. Τά δύο παραπάνω προϋποθέτουν τήν καλλιέργεια τῆς ἀνεκτικότητας σέ κάθε διαφορετικότητα, τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ ἄλλου ὡς εὐκαιρία κατοπτρισμοῦ καί ἐνδοσκοπῆς σέ μιά διαλεκτική διαδικασία καί ὄχι ὡς ἀντίπαλο πού πρέπει νά ἀφοιωθεῖ ἢ νά ἐξαλειφθεῖ.

Τό ζητούμενο εἶναι σέ ἕνα μέλλον πού συγκροτεῖται ἀπό τήν ἀντιπαράθεση δύο θρησκευτικῶν φανατισμῶν ἡ προβολή μιᾶς ἰσχυρῆς ἐναλλακτικῆς προοπτικῆς. Ἀντί νά ὑποταχθεῖ στή νεοσταυροφορική ἀντίληψη τῆς ἀντιπαράθεσης τῆς «γῆς τῆς πίστης» καί τῆς «γῆς τοῦ πολέμου» ἡ Εὐρώπη μπορεῖ νά προβάλλει τήν ἀποψη ὅτι ἀντίθεση δέν ὑπάρχει μεταξύ τοῦ Ἰσλάμ καί τῆς Δύσης ἀλλά μεταξύ ἑνός θρησκευτικοῦ καί ἑνός ὀρθολογικοῦ τρόπου σύλληψης τοῦ κόσμου. Οἱ φιλόσοφοι τοῦ Διαφωτισμοῦ καί οἱ κοινωνικοὶ ἐπαναστάτες τοῦ 19ου αἰῶνα δέν ὀραματίστηκαν τήν Εὐρώπη ὡς ἕνα σύνολο αὐτιστικῶν ἀντιπάλων κρατῶν ἀλλά ὡς χῶρο μέ κοινές ἀξίες. Ἀντί νά πέσουμε θύματα τοῦ παλιοῦ δόλου τῶν θεῶν μήπως πρέπει νά ξαναπιάσουμε τό νῆμα μιᾶς ἀνολοκλήρωτης πορείας πού δέν ἔχει, ἐν τούτοις, χάσει τό νόημα τῆς; Σέ μιά περίοδο πού καί ἡ ἑλληνική κοινωνία βιώνει τήν κρίση τῆς ἐπαφῆς μέ τόν «Ἄλλο» μήπως πρέπει, ἀντί νά ρίχνουμε νέο κρασί στούς παλιούς ἀσκούς τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς κληρονομίας νά ἀναζητήσουμε πέρα ἀπό τοὺς μύθους τό νόημα ἀναδιφώντας στά αἰτήματα πού ὀδήγησαν καί στήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση.

Ἡ κληρονομιά τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848 συνιστᾶ μιά μνήμη πού μπορεῖ νά συμβάλει στή συγκρότηση τοῦ προτάγματος γιά τή μαζική διεκδίκηση τῆς ἐλπίδας. Ἡ οὐσία τῆς ταυτότητας βρίσκεται στήν ἐπικαιρότητα τοῦ μηνύματος μέσα σέ μιά βραχεία συνέχεια καί ὄχι στήν ἀναγωγή σέ μιά κληρονομιά πού χάνεται στά βάθη τῶν αἰώνων. Ἄν τά ἐθνικά κράτη συνδέθηκαν τελικά μέ τήν Παράδοση, ὁ εὐρωπαϊκός πολιτικός χῶρος μπορεῖ ἀκόμη νά ἀποτελέσει τό πεδίο ἐπίκλησης τῆς νεωτερικότητας.

7. Γιά τήν ἔννοια τοῦ «εὐρωπαϊκοῦ Δῆμου», πρβλ. Μαντάκης Ἀντώνης, *Τό «Σύνταγμα» τῆς Εὐρώπης ἀντιμέτωπο μέ τήν ἐθνική καί λαϊκή κυριαρχία*, ἐκδ. Παπαζήσης, Ἀθήνα 2004.

8. Γιά τό ἰδεολογικό ὑπόβαθρο τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης καί τίς ρῆξεις πού προκάλεσε ἡ πορεία γιά τή συγκρότηση τοῦ ἐπαναστατημένου ἔθνους βλ. Ροτζῶκος Νίκος Β., *Ἐπανάσταση καί Ἐμφύλιος στό Βίκοσινα*, Πιέθρον, 1997, σσ. 12, 22, 57.

ΕΝΑΣ ΔΙΑΡΚΗΣ ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ;

Μορφές τῆς βίας στίς ἐμφύλιες συγκρούσεις τῆς δεκαετίας τοῦ 1940¹

τοῦ Πολυμέρη Βόγλη

Τά τελευταῖα χρόνια ἡ ἐπικέντρωση τῆς μελέτης στίς ἐμφύλιες συγκρούσεις τῆς δεκαετίας τοῦ 1940 φαίνεται νά ὀδηγεῖ σέ ἀναθεώρηση τῆς περιοδολόγησης τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Πολλοί ἐρευνητές ἀντί τῆς παλαιᾶς θεώρησης τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, δηλαδή τῆς σύγκρουσης πού διεξάγεται μεταξύ 1946 καί 1949, τείνουν νά υἱοθετήσουν τήν ὀπτική τοῦ «διαρκοῦς ἐμφυλίου πολέμου», δηλαδή μιᾶς σύγκρουσης ἡ ὁποία ξεκινᾷ στόν καιρό τῆς κατοχῆς (1943) καί τελειώνει μέ τήν ἦττα τοῦ ΔΣΕ στό Γράμμο.² Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται εὐλογη μία τέτοια ἀναθεώρηση. Στή διάρκεια τῆς Κατοχῆς σημειώθηκαν πολλές ἐμφύλιες συγκρούσεις εἴτε μεταξύ ἀντίπαλων ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων εἴτε μεταξύ τῶν ἐαμικῶν ὀργανώσεων καί τῶν Ταγματα Ἀσφαλείας. Οἱ διαχωριστικές γραμμές πού δημιουργήθηκαν ἐκείνη τήν περίοδο, ὁ πολιτικός φορέας πού στήριξε τή μία πλευρά αὐτῆς τῆς σύγκρουσης, καί, σέ κάποιο βαθμό, οἱ φυσικοὶ πρωταγωνιστές τῶν ἐμφύλιων συγκρούσεων στόν καιρό τῆς κατοχῆς ἐπανεμφανίζονται στόν ἐμφύλιο πόλεμο τοῦ 1946-1949. Μήπως ὄντως ὑπάρχει ἕνα συνεχές μεταξύ 1943 καί 1949 μέ βάση ἀκριβῶς τό χαρακτηριστικό τῆς ἐμφύλιας βίας;

Ἡ ἀπάντηση σέ αὐτό τό ἐρώτημα πρέπει νά ξεκινᾷ ἀπό τήν ἀκόλουθη μεθοδολογική διάκριση. Ἡ σύγκριση δέν θά πρέπει νά συγγέεται μέ τή συσχέτιση. Ἡ σύγκριση μεταξύ τῶν συγκρούσεων τοῦ 1943-44 καί 1946-49, ἡ ἀναζήτηση δηλαδή τῆς ὑπαρξῆς ἀναλογιῶν καί ὁμολογῶν δομῶν μεταξύ τῶν δύο περιόδων, εἶναι διαφορετική ἀπό τή συσχέτιση τῶν δύο περιόδων, τῆς ἀναζήτησης σχέσεων, ἐπιρροῶν ἢ «κληρονομιῶν» τῆς μία περιόδου στήν ἄλλη. Τό φαινόμενο τῆς (ἐμφύλιας) βίας ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη ὡς μέτρο σύγκρισης τῶν δύο περιόδων δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἢ ἀναχθεῖ σέ ἀναλυτική κατηγορία ἀλλά ἀντίθετα θά πρέπει νά θεωρηθεῖ παράγωγο τῶν συγκρούσεων καί νά ἐξεταστεῖ στίς ἱστορικά συγκεκριμένες συνθήκες καί δομές. Ἐπιπλέον χρειάζεται νά διαμορφωθεῖ ἕνα πλαίσιο ἀνάλυσης καί κατανόησης τῶν μορφῶν τῆς βίας στίς ἐμφύλιες συγκρούσεις. Μέ αὐτό τό σκεπτικό, τό ἄρθρο

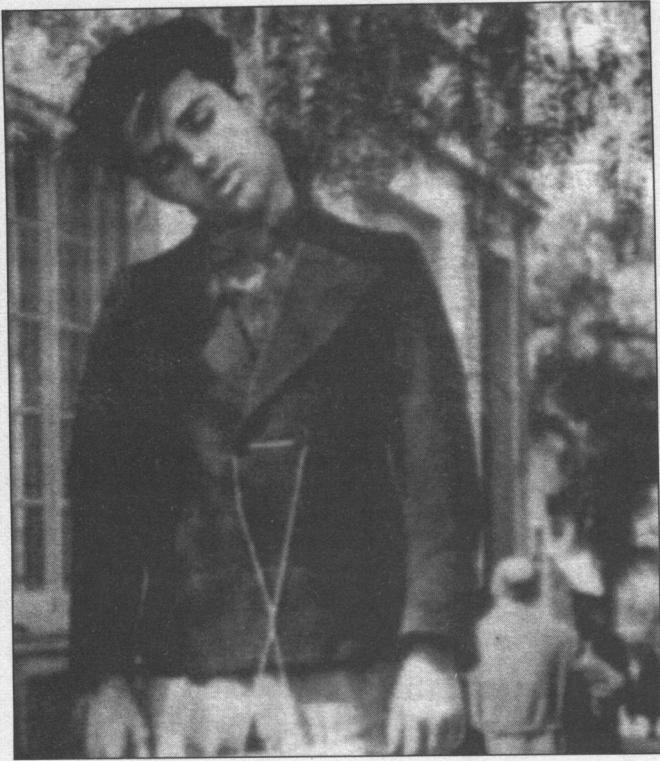
χωρίζεται σέ δύο μέρη. Στό πρῶτο προσπαθῶ ἐν συντομία νά θέσω τίς παραμέτρους καί τό ἀναλυτικό πλαίσιο μέ βάση τό ὁποῖο θά συζητήσω τήν ἐμφύλια βία. Στό δεύτερο μέρος ἐξετάζω τίς ἐμφύλιες συγκρούσεις κατά τήν Κατοχή, τή «λευκή τρομοκρατία» καί τόν Ἐμφύλιο πόλεμο γιά νά ἐπισημάνω τίς ὁμοιότητες καί διαφορές μεταξύ τους.

Ἀπό τήν τεράστια βιβλιογραφία περί βίας οἱ τρεῖς διαπιστώσεις πού διατυπώνουν οἱ Σμίτ (Schmidt) καί Σρέντερ (Schroder) συνιστοῦν ἕνα ικανοποιητικό πλαίσιο καί ἀφετηρία γιά τή μελέτη τοῦ φαινομένου.³ Ἡ πρώτη διαπίστωση εἶναι ὅτι ἡ βία δέν εἶναι ποτέ «τυφλή», πάντα ἐκφράζει μία σχέση μέ τήν ἄλλη πλευρά καί οἱ στόχοι δέν εἶναι ποτέ τυχαῖοι. Ἡ δεύτερη εἶναι ὅτι οἱ πράξεις βίας δέν εἶναι κενές νοήματος γι' αὐτόν πού τίς διαπράττει ἢ γι' αὐτόν πού τίς υφίσταται, ἀκόμα καί ἂν γιά τόν παρατηρητή φαίνονται ἐντελῶς ἀκατανόητες. Ἡ βία ὡς πρακτική παράγει νοήματα καί σύμβολα, τά ὁποῖα ὁ ἐρευνητής ὀφείλει νά ἀποκωδικοποιήσει. Ἡ τρίτη διαπίστωση τῶν συγγραφέων

1. Μία πρώτη καί συντομότερη ἐκδοχή αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου ἀποτελεσε ἀνακοίνωση στήν διημερίδα μέ θέμα «Ἡ ἐμφύλια βία» πού διοργανώθηκε στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας στίς 18-19 Ὀκτωβρίου 2002.

2. Βλέπε, μεταξύ ἄλλων, David Close, «Εἰσαγωγή», στό David Close (ἐπ.), *Ὁ ἐλληνικός ἐμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες γιά τήν πόλωση*, Ἀθήνα, 1997, 15-51 καί Στάθης Καλύβας, «Ἐμφύλιος πόλεμος (1943-1949): Τό τέλος τῶν μύθων καί ἡ στροφή πρὸς τό μαζικό ἐπίπεδο», *Ἐπιστήμη καί Κοινωνία*, 11, 2003, 37-70. Ὁ Σ. Καλύβας στό ἄρθρο του ὑποστηρίζει πῶς «ἡ δεκαετία τοῦ 1940 ἀποτελεῖ μιά ἐνιαία περίοδο, ἡ ἀναλυτική διάσπαση τῆς ὁποίας ἔχει τεράστιο κόστος –χωρίς αὐτό νά σημαίνει πῶς δέν ἔχουν νόημα οἱ ἐσωτερικές διαφοροποιήσεις» (45-46).

3. Bettina E. Schmidt καί Ingo W. Schröder, «Introduction», στό Bettina E. Schmidt and Ingo W. Schröder (ἐπ.), *Anthropology of Violence and Conflict*, London and New York, 2001, σ. 3.

Δημόσιος απαγχονισμός στην Αθήνα. Τα Τάγματα Ασφαλείας κρεμοῦσαν ἀντιστασιακούς γὰ ἐκφοβισμό

είναι ότι η βία δέν ἀποτελεῖ μία μεμονωμένη πράξη ἀλλά εἶναι προϊόν μίας ιστορικής διαδικασίας. Ἡ τελευταία διαπίστωση εἶναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί θέτει τόσο τό ζήτημα τῆς νομιμοποίησης τῆς βίας ὅσο καί τό ζήτημα τῆς ιστορικής συγκυρίας στήν ὁποία ἐκδηλώνεται ἡ βία. Σέ συνθήκες ἐμφυλίου πολέμου ἀμφισβητεῖται τό δικαίωμα τοῦ κράτους νά ἀσκεῖ τό μονοπώλιο τῆς νόμιμης χρήσης τῆς βίας ἐνῶ δέν εἶναι λίγες οἱ φορές ὅπου ἡ βία σέ αὐτές τίς περιπτώσεις ἐκδηλώνεται στό πλαίσιο τῆς κατάρρευσης τῆς κρατικής ἐξουσίας καί τοῦ συστήματος τῆς δικαιοσύνης. Σέ αὐτές τίς συνθήκες ἡ ἐπιλεκτική ἰδιοποίηση καί ἐπίκληση τοῦ παρελθόντος καί ἡ μετάφραση τοῦ παρόντος σέ ἀσυμβίβαστο ἀνταγωνισμό μέ διακύβευμα εὐρύτερο τῆς συγκεκριμένης σύγκρουσης καί ἀποδεκτό στό συλλογικό φαντασιακό (π.χ. ἡ ὑπεράσπιση τῆς πατρίδας), συνιστοῦν τό νομιμοποιητικό πλαίσιο χρήσης τῆς βίας. Τό νομιμοποιητικό πλαίσιο δέν ἐξαντλεῖται μόνο στή χρήση ἑνός discourse ἀλλά περιλαμβάνει καί μορφές βίας οἱ ὁποῖες ἀνήκουν στόν πολιτισμικό κώδικα μίας συγκεκριμένης κοινωνίας. Μορφές βίας οἱ ὁποῖες παραβιάζουν τόν πολιτισμικό κώδικα, ἀμφισβητοῦν στήν πραγματικότητα τούς κανόνες καί τίς ἀξίες πού συγκροτοῦν τή συγκεκριμένη κοινωνία· τό ἐάν θά ἐνσωματωθοῦν στόν πολιτισμικό κώδικα (συνήθως μέσα ἀπό μία διαδικασία ἀνασημασιοδότησης) ἀφορᾷ

τήν ιστορική συγκυρία καί τούς φορεῖς τῆς βίας. Οἱ πόλεμοι ἐν γένει, καί δὴ οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι, ἀποτελοῦν συγκυρίες ὅπου οἱ μορφές βίας πολλαπλασιάζονται, ἐφευρίσκονται, καθιερώνονται, καί ἀναθεωροῦνται, ἐπειδή ἀκριβῶς ἡ προηγούμενη κοινωνική συγκρότηση κλονίζεται ἢ καί καταρρέει. Τότε ἀκριβῶς, σέ αὐτή τή ρευστότητα ὅπου ἡ προηγούμενη τάξη ἔχει κλονιστεῖ καί ἡ νέα δέν ἔχει ἀκόμη ἀποκρυσταλλωθεῖ, ὅπου τό μονοπώλιο βίας ἔχει καταργηθεῖ, ὅπου οἱ ἀξίες καί κανόνες πού συνέχουν τόν κοινωνικό ἴστό δέν ἀνταποκρίνονται στίς νέες ἀνάγκες, δημιουργεῖται ἡ «ἱστορική εὐκαιρία» νά ξεδιπλωθεῖ ἡ βία σέ ὅλες τῆς τίς μορφές.⁴

Μέ βάση τά παραπάνω θά πρέπει νά ἀναλύσουμε τή βία στίς ἐμφύλιες συγκρούσεις ὡς ἕνα πλέγμα πρακτικῶν, κι αὐτό ὄχι μόνο ἐπειδή ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιὰ σειρά ἀπό βίαιες πράξεις (δολοφονίες, βιασμούς, ἀποκεφαλισμούς, ἐκτελέσεις, ἐμπρησμούς, ὁμήρους, βασανιστήρια, ξυλοδαμούς, γιά νά ἀναφέρω μόνο μερικά παραδείγματα). Οἱ πρακτικές αὐτές συνδέονται μέ διαφορετικούς φορεῖς, καί σέ αὐτές ἀποτυπώνεται ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς κουλτούρας καί νοστοροπίας ἀλλά καί οἱ «ἐπιχειρησιακές» δυνατότητες αὐτῶν τῶν φορέων. Ἐπιπλέον, κάθε μία ἀπό αὐτές τίς πρακτικές στοχεύει σέ διαφορετικούς ἀντιπάλους, ἐπιδιώκει διαφορετικά ἀποτελέσματα καί παράγει διαφορετικά νοήματα. Τέλος, ὁ μεταγενέστερος ἀντίκτυπος αὐτῶν τῶν πρακτικῶν στή συλλογική ἀλλά καί τήν ἀτομική μνήμη (τῶν θυμάτων τουλάχιστον) εἶναι διαφορετικός. Ἡ «ἐμφύλια βία» δέν θά πρέπει νά συσκοτίζει τίς διαφορές μεταξύ τῆς βίας τῶν Ταγμάτων Ασφαλείας, τοῦ στρατοῦ ἢ τοῦ ΕΛΑΣ ἀλλά ἀντίθετα νά τίς ἀναδεικνύει ὥστε νά τίς ἐξηγήσει. Ἐπιπλέον ἡ βία θά πρέπει νά ἐνταχθεῖ στό συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο πού τήν παράγει, οὕτως ὥστε νά ἐντοπιστοῦν οἱ τομῆς καί οἱ συνέχειες πού προϋποθέτει ἡ περιοδολόγησι.

Εἶναι ἐνδεχομένως παράδοξο νά ξεκινᾷ κανεῖς τή συζήτηση γιά ἐμφύλιους πολέμους ἀπό τούς «ξένους» ἀλλά στήν περίπτωση τῆς Κατοχῆς εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό ἀπαραίτητο. Ὅπως σωστά ἔχει ἐπιχειρηματολογήσει ὁ Γιάν Γκρός (Jan Gross), οἱ κατακτητές εἶναι ἐκεῖνοι πού δρομολογοῦν τίς ἐξελίξεις στίς κατεχόμενες χῶρες καί διαμορφώνουν τό πλαίσιο σχέσεων κατακτητῶν-κατακτημένων.⁵ Οἱ ἐμφύλιες συγκρούσεις τοῦ 1943-1944 εἶναι ἀδύνατο νά ἐξηγηθοῦν χωρῆς νά ληφθεῖ ὑπόψη ἡ γερμανική πολιτική στήν κατεχόμενη

4. Bruce Lincoln, «Revolutionary Exhumations in Spain, July 1936,» *Comparative Studies in Society and History*, 17, 1985, 241-260.

5. Jan Gross, «Themes for a Social History of War Experience and Collaboration», στό J. Gross, I. Deak, T. Judt (ἐπ.), *The Politics of Retribution*, Princeton, 2000, 15-36.

Ἑλλάδα. Σέ σχέση μέ τό θέμα μας τρεῖς πλευρές τῆς γερμανικῆς πολιτικῆς πρέπει νά ληφθοῦν ὑπόψη. Ἡ πρώτη, εἶναι ἡ λογική τῶν ἀντιποίνων καί τῆς ἀσύμμετρης ἀπάντησης. Ἐφαρμόζονται, ὅπως ξέρομε, γιά πρώτη φορά ἀμέσως μετά τήν κατάληψη τῆς Κρήτης. Ἦδη ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 1943, μέ τή θεαματική καί ἀπειλητική ἐπέκταση τῆς ἀντίστασης, οἱ Γερμανοί θεωροῦν ὅτι οἱ Ἕλληνες δέν διάκινται φιλικά ἀπέναντί τους καί ἀποφασίζουν νά τούς ἀντιμετωπίσουν συλλήβδην ὡς ἐχθροί, παραμερίζοντας τή διάκριση μεταξὺ ἐνόχων καί ἀθῶων, ἐνόπλων καί ἄμαχου πληθυσμοῦ.⁶ Ἡ ἄρση αὐτοῦ τοῦ διαχωρισμοῦ, ἡ ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς τῆς συλλογικῆς εὐθύνης καί ἡ τρομοκρατική λογική τῆς ἀσύμμετρης ἀπάντησης ὀδηγεῖ στίς μαζικές σφαγές πού γίνονται σέ Καλάβρυτα, Κλεισούρα, Δίστομο, Χορτιάτη, Δράκεια ἀλλά καί σέ δεκάδες ἄλλες πόλεις καί χωριά. Ἡ δεύτερη πλευρά εἶναι ἡ συστηματική καταστροφή τοῦ ζωτικῆς χώρου τῶν ἀνταρτῶν τοῦ ΕΛΑΣ. Οἱ ἐκτεταμένες ἐπιχειρήσεις τοῦ 1943-1944 δέν ἔχουν ὡς στόχο μόνο τήν ἐκκαθάριση τῶν ὄρεινῶν ὄγκων ἀπό τούς ἀντάρτες, ἀλλά καί τήν καταστροφή τῶν τοπικῶν δικτύων πού στήριζαν τόν ΕΛΑΣ μέ τροφήμα, ἀντάρτες καί πληροφορίες. Οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές ἀποδιαιρέθουν πλήρως τίς ὄρεινές κοινότητες καί δημιουργοῦν ἕνα πρωτοφανές κύμα ἐξαθλιωμένων, ἄστεγων καί πεινασμένων προσφύγων (οἱ «πυροπαθεῖς») στά πεδινά. Ἡ τρίτη πλευρά τῆς γερμανικῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ ὑποκίνηση ἐμφυλίου πολέμου μέσα ἀπό τή δημιουργία τῶν Ταγμάτων Ἀσφαλείας. Ὁ στόχος εἶναι «νά ἐξοικονομηθεῖ γερμανικό αἷμα», ἀλλά παράλληλα, κατά τόν στρατηγό Ἀλεξάντερ Λέρ (Alexander Löhr), εἶναι καί «ἕνα πολιτικό μέσο στήν καταπολέμηση τοῦ κομμουνισμοῦ» δηλαδή νά κινητοποιηθεῖ τό ἀντικομμουνιστικό κομμάτι τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ καί νά ἀντιπαρατεθεῖ μέ τούς κομμουνιστές.⁷ Ἡ γερμανική πολιτική γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν ἀνταρτῶν εἰσάγει νέες διαστάσεις στή χρήση βίας (συλλογική εὐθύνη, ἀντίποινα καί ἀσύμμετρη βία, προσφυγοποίηση τοῦ «ὑποπτου» πληθυσμοῦ), ἀλλά καί νέες πρακτικές (πυρπολήσεις χωριῶν, «μπλόκα», μαζικές συλλήψεις ὁμήρων γιά ἐκτελέσεις σέ ἀντίποινα, μαζικές ἐκτελέσεις, δημόσιοι ἀπαγχονισμοί). Σέ αὐτό τό σημείο μπορεῖ κανεῖς νά διακινδυνεύσει μία ὑπόθεση: ὅτι λόγω τῆς γερμανικῆς κατοχικῆς πολιτικῆς ἡ ἑλληνική κοινωνία ἐξοικειώθηκε ἢ μποροῦσε νά ἀνεχθεῖ ὑψηλότερα ἐπίπεδα καί νέες μορφές βίας.

Οἱ ἐμφύλιες συγκρούσεις στά χρόνια τῆς κατοχῆς σχετίζονται μέ τό γεγονός ὅτι σέ μεγάλο βαθμό καί γιά μία πρώτη φάση (πού χρονικά ποικίλλει κατά περιοχή ἀλλά πού πρέπει νά διαρκεῖ ἕως τό καλοκαίρι τοῦ 1943) πρόκειται γιά συγκρούσεις ἀτάκτων. Ὁ ΕΛΑΣ ἀποκτᾶ μεγαλύτερη ὀργάνωση καί πειθαρχία σέ περιοχές ὅπου ἔχει ἐδραιωθεῖ ὁ ἐλεγχός του, ἀλλά εἶναι ἕνας ἐλεγχος ἐπισηφαλῆς μετά ἀπό πολύμηνη διαδικασία. Ἐδῶ ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ὁ ΕΛΑΣ μετά ἀπό μία «ἀργόσυρτη» πορεία, γνωρίζει ἐντυπωσιακή αὔξηση

τῶν δυνάμεων του τήν ἀνοιξη τοῦ 1943. Ἀπό μερικές ἑκατοντάδες ἀντάρτες τό φθινόπωρο τοῦ 1942, τήν ἀνοιξη τοῦ 1943 συγκεντρῶνε 12.000, τούς ὁποίους διπλασιάζει μέχρι τά τέλη τῆς ἴδιας χρονιάς.⁸ Στό διάστημα αὐτό δέν ἔχομε ἕναν ὀργανωμένο στρατό, μέ παραδοσιακή ἱεραρχία καί ὑψηλή πειθαρχία πού ἐπιβάλλει μία κεντρικά ὀργανωμένη, γραφειοκρατική καί ἀπρόσωπη βία. Αὐτό πού θά ἐξελιχθεῖ στό στρατό τοῦ ΕΛΑΣ γιά ἀρκετούς μήνες παραμένει ἕνα σύνολο τοπικῶν ομάδων ἀπό ἀγρότες καί ὄρεισίδους, μέ χαλαρή σύνδεση μεταξύ τους, καί ὅπου ἡ προσωπικότητα τοῦ καπετάνιου παίζει καθοριστικό ρόλο. Σέ αὐτό τό πλαίσιο ἡ χρήση βίας γιά τήν ἐπίλυση τῶν ἀντιθέσεων εἶναι εὐκολότερη εἴτε λόγω προηγούμενης ἐξοικειώσεως τους μέ αὐτή εἴτε ἐπειδή οἱ μηχανισμοί ἐλέγχου καί λογοδοσίας (πρός τήν Κ.Ε. τοῦ ΕΛΑΣ στήν προκειμένη περίπτωση) εἶναι ἀποδυναμωμένοι.⁹ Εὐκολότερη χρήση βίας, δέν σημαίνει ἀπεριοριστή. Τό γεγονός ὅτι οἱ ἀνταρτοομάδες ἔχουν περιορισμένη ἀκτίνα δράσεως ἢ εἶναι προσκολλημένες σέ κάποιες περιοχές καί ἐξαρθῶνται ἀπό τήν ὑποστήριξη ἢ τουλάχιστον τήν ἀνοχή τῶν τοπικῶν κοινωνιῶν, δημιουργεῖ ἕνα ἰδιότυπο «κοι-

6. Hagen Fleischer, «Deutsche 'Ordnung' in Griechenland 1941-1944», στό H. Fleischer καί L. Droulia, *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror*, Berlin, 1999, 151-225.

7. Ὁ.π., 172.

8. John L. Hondros, *Occupation and Resistance, 1941-1944. The Greek Agony*, New York, 1983, 144. Στέφανος Σαράφης, *Ὁ ΕΛΑΣ*, Ἀθήνα, 1980, 384.

9. Ὁ καπετάν Μπουκουβάλας ἀναφέρεται στό ἀπομνημονεύματά του στόν καπετάν Καραντάου ἀπό τή Θεσσαλία. Πρῶν μόνιμος ὑπαξιωματικός ὁ καπετάν Καραντάου, «παληκάρι, πολεμιστής, ἀλλά ἀπόκοτος, ἀσυλλόγιστος, μικροτύραννος. (...) Εἶχε σπείρει τόν τρόπο στήν περιοχή του. Στίς ὀργανώσεις, στό πολιτικά καθυστερημένα χωριά τῶν Σαρακατσαναίων εἶχαν μπεῖ λογιῆς-λογίης "παράγοντες" τυχοδιώκτες. Ἔτσι, οἱ ὀργανώσεις στό χωριό ἐκεῖνα ἀποτελοῦνταν ἀπό κάθε καρδιᾶς καρύδι. Κάθε τόσο, ἔστειλαν στόν Καραντάου νά ἀποδώσει δικαιοσύνη. Δούλενε λεπίδι». Ὁ καπετάν Καραντάου θά συμμετάσχει ἐπίσης στήν πανθεσσαλική συνδιάσκεψη τῶν ἀνταρτῶν τόν Ἰούλιο τοῦ 1943. «Μία ἀπό τίς θέσεις τῆς συνδιάσκεψης ἦταν καί τό πρόβλημα τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνταρτῶν πρὸς τόν πληθυσμό. Ὁ καπετάν Καραντάου, ἐκεῖνος ὁ μικροτύραννος τοῦ τόπου του, μιλώντας σ' αὐτό τό θέμα, μᾶς ξεπερνάει ὅλους! Ἐκθειάζει τήν πειθῶ, τόν καλό, γλυκό τρόπο, τήν δικαιοσύνη, τήν ἀγάπη καί τήν προστασία τοῦ πληθυσμοῦ, τήν διαφύλαξη τῆς περιουσίας του. Μά ὅλα αὐτά τοῦ εἶναι κάπως δυσκολοχώνευτα. Καί ξαφνικά, καταλήγει: -Φυσικά, αὐτά, μέχρις ἐκεῖ πού δύνανται νά μᾶς καταλάβουν. Ἐάν καί ἐφόσον δέν μᾶς καταλάβουν, ἔχομε καί... κιχ! Μέ τό δάχτυλο κάνει τήν γνωστή του κίνηση κοπῆς τοῦ λαμοῦ». Ἀλέξη Σεβαστάκη, *Καπετάν Μπουκουβάλας. Τό ἀντάρτικο ἱππικό τῆς Θεσσαλίας*, Ἀθήνα, 1991, σ. 62-66.

Μακρόνησος 1948. Μπροστά στον συνταγματάρχη Μπαϊρακτάρη και τον ύπουργό στρατιωτικῶν Ν. Στράτο «άνανήφας» στρατιώτης ἀποκηρύσσει τή συμμετοχή του στήν Ἀντίσταση

νωνικό συμβόλαιο» πού ρυθμίζει τίς σχέσεις τους. Οἱ σχέσεις αὐτές δέν εἶναι πάντα ἀρμονικές, ιδιαίτερα σέ περιοχές πού εἴτε βρίσκονται μακριά ἀπό τόν ἔλεγχο τῆς ἡγεσίας εἴτε δροῦν ἐθνικιστικές ὀργανώσεις. Σέ ἀρκετές περιπτώσεις ὁ ἔλεγχος τοῦ ΕΛΑΣ ἐξελίσσεται σέ «ἐπαναστατική τρομοκρατία», ὅπως ἡ περίπτωση τοῦ Ὀδυσσέα στόν Ἐβρο ἢ τοῦ καπετάν Ἀχιλλέα στήν Κυνουρία.¹⁰ Ἡ ἡγεσία τοῦ ΕΛΑΣ πολλές φορές θά ἐπισημάνει τό πρόβλημα τῆς δίκαιης μεταχείρισης τῶν ντόπιων πληθυσμῶν καί θά συστήσει μετριοπάθεια, ἐνῶ θά τιμωρήσει παραδειγματικά τοὺς ὑπεύθυνους ἀκροτήτων. Ἀλλά καί σέ ἐπίπεδο τοπικῶν ὀργανώσεων στηλιτεύονταν οἱ ἀκραίες συμπεριφορές, ἀκόμα καί δημόσια. Ἔτσι μία τομεακή ἐπιτροπή τοῦ ΕΑΜ στή Μεσσηνία μέσα ἀπό τήν ἐφημερίδα της προειδοποίησε ἐκείνους «πού ξεχνοῦν τίς ἀνθρωπιστικές γραμμές τοῦ ΕΑΜ καί ἀφήνουν νά παρασύρονται ἀπό τά ἐνστικτα τοῦ ἀνθρώπινου κτήνους πού ξεληθοῦν ἀπό μέσα τους, τοὺς Ἐαμίτες πού μιμοῦνται φασιστικά ἤθη καί ἔθιμα, θά τιμωρήσει κατά τόν πιό παραδειγματικό τρόπο».¹¹

Ἡ μετατροπή τῶν ἀνταρτοομάδων τοῦ ΕΛΑΣ σέ στρατό θά περάσει μέσα ἀπό τήν ἐπιβολή τῆς πειθαρχίας, ἐλέγχου καί λογοδοσίας (πού σέ ἕνα θεσμικό ἐπί-

πεδο θά ἀποκρυσταλλωθεῖ μέ τή λειτουργία στρατοδικείων τοῦ Γ.Σ. τοῦ ΕΛΑΣ τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1943), τήν προσέλευση ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ καί τήν αὐξηση τῆς ἐπιχειρησιακῆς ικανότητας τοῦ ΕΛΑΣ (πού θά ἐπιτευχθεῖ μέ τήν παράδοση τοῦ ὀπλισμοῦ τῶν Ἰταλῶν τόν Σεπτέμβριο-Ὀκτώβριο 1943).¹² Αὐτή ἡ διαδικασία μετασχηματισμοῦ ἀπό ὀμάδες σέ στρατό, θά μείνει ἀνολοκλήρωτη γιά τήν πλευρά τῆς «ἐθνικοφροσύνης».¹³ Πρὶν ἀκόμα τήν ἐμφάνιση τοῦ ΕΛΑΣ σέ Πελοπόννησο καί Μακεδονία, οἱ ἐθνικόφρονες ὀργανώσεις παραμένουν ἕνας ἀστερισμός μικρῶν ὀμάδων μέ ἐντο-

10. Mark Mazower, *Στήν Ἑλλάδα τοῦ Χίτλερ. Ἡ ἐμπειρία τῆς κατοχῆς*, Ἀθήνα, 1994, σ. 346-349.

11. Παρατίθεται στό Κωνσταντῖνος Μπούσαλης, *Ἡ Πελοπόννησος στό πρῶτο ἀντάρτικο 1941-1945. Ἀπελευθερωτικός ἀγῶνας καί ἐμφύλια διαμάχη*, Ἀθήνα, 1997, σ. 393.

12. Τόν Μάιο τοῦ 1943 συγκροτεῖται τό Γενικό Στρατηγεῖο τοῦ ΕΛΑΣ καί τόν Ἰούλιο τῆς ἴδιας χρονιάς συγκαλεῖται τό Ἀνώτατο Στρατιωτικό Συμβούλιο ὅπου ἀποφασίζεται ἡ ὀργάνωση τοῦ ΕΛΑΣ κατά τά πρότυπα τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ. Σαράφης, *Ὁ ΕΛΑΣ*, σ. 139.

να προσωποπαγή και τοπικό χαρακτήρα. Τό ενδιαφέρον είναι ότι ενώ οι εθνικόφρονες οργανώσεις (όπως ο «Ελληνικός Στρατός» στην Πελοπόννησο, ή η ΠΑΟ που λειτουργούν περισσότερο ως «όμπρέλλες» για τις μεμονωμένες ομάδες) δημιουργούνται πριν τον ΕΛΑΣ, αναπτύσσουν ένοπλη δράση μετά την εμφάνισή του σε αυτές τις περιοχές. Η επιθετική και επιτυχής (από πλευράς στρατολόγησης) εμφάνιση του ΕΛΑΣ εκεί θα λειτουργήσει συσπειρωτικά για τον εθνικόφρονα χώρο και θα ενεργοποιήσει τα φιλοβασιλικά, αντικομμουνιστικά αντανάκλαστικά. Η οποιαδήποτε συνεργασία θα υπονομευθεί από την έπεκτατική πολιτική του ΕΛΑΣ, τό ιδεολογικό χάσμα και την εμπρηστική πολιτική ρητορεία ή οποία θα νομιμοποιήσει τή χρήση βίας έναντι των αντιπάλων.

Τό γεγονός ότι οι εθνικόφρονες ομάδες δέν εξελίσσονται σε οργανωμένο στρατό θά διευκολύνει τή διάλυσή τους από τόν ΕΛΑΣ, αλλά από τήν άλλη πλευρά αυτή ή εύελιξία θά τους επιτρέψει νά συνεχίσουν τή δράση τους σε διαφορετικό πλαίσιο, αυτό των Ταγμάτων 'Ασφαλείας.¹⁴ Τά ποικίλα κίνητρα πού ώθοϋν χιλιάδες άτομα νά στελεχώσουν τά Τάγματα 'Ασφαλείας (άντικομμουνισμός, εκδίκηση, οικονομική άνεχεια κλπ.) δέν θά πρέπει νά μās κάνει νά παραβλέψουμε τό ρόλο και τήν αποστολή τους. Τά Τάγματα 'Ασφαλείας και ανάλογα σώματα δέν εξοπλίζονται απλώς από τούς Γερμανούς, αλλά δροϋν μαζί και βοηθοϋν τīs δυνάμεις Κατοχής σε επιχειρήσεις κατά των ανταρτών, ενώ παράλληλα αξιοποιοϋν τήν επιχειρησιακή ικανότητα των Γερμανών για νά επιτύχουν τούς όποιους στόχους τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ό Κισιά-Μπατζάκ από τόν Κοΐκο Περίας ό όποιος αρχικά συνεργάστηκε στενά μέ τήν τοπική Geheimefeldpolizei και τό κλιμάκιο αντικατασκοπείας της, και στή συνέχεια εγκαταστάθηκε σε κεντρικό κτίριο τής Θεσσαλονίκης απ' όπου διοικούσε τά Τάγματα 'Ασφαλείας, τά όποια πέραν τής δίωξης των κομμουνιστών, διακρίθηκαν σε λεηλασίες κατοικιών, αποθηκών του 'Ερυθρού Σταυρού, συλλήψεων, βασανιστηρίων κλπ.¹⁵

Οι επιτυχίες των γερμανικών εκκαθαριστικών επιχειρήσεων και ή αποφασιστική συμβολή των Ταγμάτων 'Ασφαλείας σε αυτές, είναι αυτό πού θά καθορίσει τīs σχέσεις μεταξύ ΕΛΑΣ και Ταγμάτων 'Ασφαλείας μέχρι τό τέλος τής Κατοχής. Γνώρισμα των εμφύλιων συγκρούσεων είναι ότι στρέφονται όχι μόνο κατά των μαχητών του ΕΛΑΣ ή των άνδρων των Ταγμάτων 'Ασφαλείας αλλά κατά χωριών, δηλαδή κατά των τοπικών έρεισμάτων τους επειδή και οι δύο πλευρές είναι στενά συνδεδεμένες (οικογενειακά και έπιμελητειακά) μέ τīs τοπικές κοινωνίες. Στόχος των επιθέσεων σε αυτές τīs εμφύλιες συγκρούσεις είναι νά καταστραφοϋν τά τοπικά δίκτυα από τά όποια στρατολογοϋνται οι ένοπλοι τής κάθε πλευράς. Ο Ν. Μαραντζίδης περιγράφει αρκετά λεπτομερειακά τή δράση του ΕΛΑΣ όχι κατά των αντίπαλων ομάδων αλλά συνολικά κατά των

τουρκόφωνων χωριών στή Δ. Μακεδονία.¹⁶ Αντίστοιχη είναι και ή δράση των Ταγμάτων 'Ασφαλείας κατά των άριστερων χωριών, π.χ. ή σφαγή 80 ατόμων και ή πυρπόληση του χωριού Νέα Μάρη Κιλκίς τόν Φεβρουάριο του 1944 και ή πυρπόληση χωριών κοντά στή Νιγρίτα τήν ίδια περίοδο.

Η βία τής σύγκρουσης μεταξύ ΕΛΑΣ και Ταγμάτων 'Ασφαλείας αντανάκλαται και στα κείμενα τής εποχής. Σε μία ανακοίνωση τής Κ.Ε. του ΕΛΑΣ για τά Τάγματα 'Ασφαλείας στις 7 Δεκεμβρίου 1943 διαβάζουμε: «Προειδοποιεί [ό ΕΛΑΣ] όλους πού συμμετέχουν σε αυτά ή τά υποστηρίζουν ότι όσοι γλύτωσαν τήν άμεση λαϊκή τιμωρία, θά λάβουν μετά τήν άπελευθέρωση τή δίκαια τιμωρία πού άρμόζει σε δολοφόνους, κοινούς πράκτορες του έχθρου. Δίνει έντολή στα τμήματα του ΕΛΑΣ νά χτυπήσουν, νά διαλύσουν και έξοντώσουν όπου συναντούν ομάδες, σχηματισμούς ή μεμονωμένους γερμανοτσολιάδες. Η ευθύνη όλων αυτών είναι τεράστια και θά πληρώσουν μέ τά κεφάλια τους. Θά συλληφθούν οι οικογένειες των έμπνευστών, οργανωτών, ήγετών και εκτελεστών και θά δη-

13. Στο άρθρο δέν θά μέ άπασχολήσουν οι οργανώσεις ΕΔΕΣ και ΕΚΚΑ αλλά οι μικρότερες εθνικόφρονες ένοπλες οργανώσεις ή ομάδες. Πρέπει όμως νά υπενθυμίσουμε τήν οργανωμένη αντίδραση τής ήγεσίας του ΕΑΜ στήν αίματηρή διάλυση τής ΕΚΚΑ.

14. Είναι ενδιαφέρουν τό ότι μία άμερικανική αναφορά χαρακτηρίζει τούς άνδρες των Ταγμάτων 'Ασφαλείας ως «μισοθοφóρους»: στρατολογείται όποιοσδήποτε είναι διατεθειμένος νά πολεμήσει κατά του κομμουνισμού, από άξιωματικούς του στρατού και ζωοκλέφτες έως μέλη έθνοτικών ομάδων (όπως μουσουλμάνους στήν περιοχή του 'Εβρου), για τīs ύπηρεσίες τους άμείβονται αρκετά καλά (6,5 εκατ. Δραχμές) και επιπλέον λαμβάνουν δελτία τροφίμων, ένδυση, στέγασης κλπ. National Archives and Records Administration, OSS Research and Analysis Branch, No 2165, The Greek Security Battalions, 18 Μαΐου 1944.

15. Ο Κισιά-Μπατζάκ ταξίδεψε μέ τόν Μιχάλ-Αγά στή Βιέννη τό 1944, ενώ δέν παρέλειψε νά στείλει συγχαρητήριο τηλεγράφημα στο Χίτλερ μετά τήν άποτυχία τής άπόπειρας δολοφονίας του. Εϋστράτιος Ν. Δορδανάς, «Γερμανικές άρχές κατοχής και ελληνική διοίκηση», στο Βασίλης Γούναρης και Πέτρος Παπαπολυδίου (έπ.), 'Ο φόρος του αίματος στήν κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία, αντίσταση και επιβίωση, Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 114-115. Βλέπε επίσης Χάγκεν Φλάισερ, «Νέα στοιχεία για τή σχέση των γερμανικών άρχων κατοχής και Ταγμάτων 'Ασφαλείας», Μνήμων, 8, 1980-1982, σ. 189-203· Μάρκ Μαζάουερ, Στήν Ελλάδα του Χίτλερ. Η έμπειρία τής κατοχής, 'Αθήνα, 1994, σ. 350-383.

16. Νίκος Μαραντζίδης, Γασασίν Μιλλέτ, Ζήτω τό Έθνος. Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος: Έθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους έλληνορθόδοξους του δυτικού Πόντου, 'Ηράκλειο, 2001, σ. 161-190.

μευθῶν οἱ περιουσίες τους στίς περιοχές τῆς ἐλευθέρης Ἑλλάδας».¹⁷

Ἡ σκληρότητα τοῦ ὕφους καί τῶν ἀπειλῶν ἀλλά καί ἡ ἀγριότητα τῶν συγκρούσεων μεταξύ ΕΛΑΣ καί Ταγμάτων Ἀσφαλείας δέν θά πρέπει νά θεωρηθεῖ αὐτονόητη ἀλλά νά ἐξηγηθεῖ.

Ἡ σκληρότητα τῆς ρητορικῆς συνδέεται μέ τόν τρόπο νομιμοποίησης τῶν εμφύλιων συγκρούσεων. Μέ ἄλλα λόγια, ὅλες οἱ ἀντιθέσεις πού ἐκδηλώνονται αὐτή τήν περίοδο (κοινωνικές, οικονομικές, τοπικές ἢ ἀκόμα καί προσωπικές) νομιμοποιούνται μόνο ὅταν ἐκφέρονται ὄχι γενικά μέ πολιτικούς ἢ ιδεολογικούς ὄρους, ἀλλά μέ ἐθνικούς (πατριῶτες-προδότες) πού συνδηλώνουν τό εὐρύτερο καί καθολικά ἀποδεκτό διακύβευμα (π.χ. ἡ ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας). Δεύτερο, ὁ πόλεμος καί ἡ κατοχή στήν Ἑλλάδα, ὅπως καί σέ ἄλλες χῶρες κατά τή διάρκεια τοῦ Β΄ παγκοσμίου πολέμου, ἔθεσε σέ δοκιμασία τή νομιμοφροσύνη τῶν μειονοτήτων ἢ ἐθνοτήτων.¹⁸ Ἡ προσπάθεια τῶν κατακτητῶν νά προσεταιριστοῦν τίς δυσारेστημένες μειονότητες, ἔφερε στό προσκήνιο ζητήματα ἐθνικῆς ἢ ἐθνοτικῆς ταυτότητας καί ἐπαναπροσδιορίσει τούς διαχωρισμούς Ἑλλήνες - μὴ Ἑλληνες, πατριῶτες-προδότες. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁ ριζοσπαστισμός τοῦ ΕΑΜ ἀπομάκρυνε ἐθνοτικές ὁμάδες πού ἐβλεπαν νά ἀπειλοῦνται ἢ κοινωνική τους ἱεραρχία καί οἱ παραδοσιακές τους ἀξίες.¹⁹ Τρίτο, ἡ δράση τῶν Ταγμάτων Ἀσφαλείας ἀπειλοῦσε τήν ὑπαρξή τοῦ ΕΛΑΣ σέ περιοχές ὅπου ὁ ἐλεγχός του ἦταν ἐπισημῆς. Μία τέτοια περιοχή ἦταν, γιά παράδειγμα, ἡ Πελοπόννησος ὅπου ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ΕΑΜ ἦταν ἀργή καί δοκιμάστηκε μέσα ἀπό συγκρούσεις μέ ἐθνικιστικές ἀντιστασιακές ὀργανώσεις. Ὄταν ὁ ΕΛΑΣ ὑπερίσχυσε καί ἡ παρουσία του σέ κάποιες περιοχές ἐδραιώθηκε, ἡ δωσίλογη κυβέρνηση καί οἱ Γερμανοί κινητοποιοῦν τά Τάγματα Ἀσφαλείας, τά ὁποῖα στέλνονται ἀπό τήν Ἀθήνα καί ἐγκαθίστανται στίς πόλεις τῆς Πελοποννήσου. Ἡ ἀπειλή δέν συνίστατο τόσο στίς ἀπώλειες πού προκαλοῦσαν στά τμήματα τοῦ ΕΛΑΣ ὅσο στό ὅτι ἡ τρομοκρατική δράση τῶν Ταγμάτων Ἀσφαλείας κατά φιλοεαμικῶν χωριῶν καί κατοίκων (δολοφονίες, ἐμπρησμοί, βασανιστήρια κλπ.) ἀποσυνέθεταν τό ζωτικό χῶρο καί τό κοινωνικό δίκτυό του: τά τμήματα τοῦ ΕΛΑΣ ἀπωθοῦνταν στά ὄρεινά καί κοινότοπα ἢ ἐλαφῆ μέ τίς πόλεις. Ὁ περιορισμός τῆς δράσης τῶν Ταγμάτων Ἀσφαλείας γινόταν ὄρος γιά τήν ὑπαρξή τοῦ ΕΑΜ. Καί βέβαια σέ συνθήκες Κατοχῆς, διάλυση τοῦ ΕΛΑΣ δέν σήμαινε νίκη τῶν Ταγμάτων Ἀσφαλείας ἀλλά τῶν Γερμανῶν. Τέταρτο, ἕνα ζήτημα τό ὁποῖο συχνά παραβλέπουμε ὅταν ἀναλύουμε εμφύλιους πολέμους: ἡ ἴδια ἢ δυναμική τῆς σύγκρουσης. Στήν πολεμική σύγκρουση οἱ ιδεολογικές διαφορές πού χωρίζουν τούς ἀντιπάλους υποσκελιζόνταν ἀπό τήν ἴδια τή δυναμική τοῦ πολέμου, τίς ἀναγκαιότητες πού ἡ ἴδια ἢ διεξαγωγή του ἐπιτάσσει. Ἡ ἐντονα τοπική διάσταση τῶν συγκρούσεων τῆς Κατοχῆς εἶναι αὐτή πού μετατρέπει τίς τοπικές κοινωνίες

σέ πεδία εμφύλιας σύρραξης, προσδίδει προσωπικές-οικογενειακές διαστάσεις στή σύγκρουση καί παρασύρει «οὐδέτερα» χωριά στή σπιράλ τῆς βίας: ἡ ἐπίθεση ὀδηγεῖ σέ ἀντεπίθεση, ἡ ἐκδίκηση σέ ἀντεκδίκηση, τό κάψιμο τοῦ «δεξιῶ» χωριοῦ σέ κάψιμο τοῦ «ἀριστεροῦ» χωριοῦ, κοκ. Ὅπως ἔδειξε καί ὁ Ἄρνο Μάγερ (Arno Mayer) στή μελέτη του γιά τούς γαλλικούς καί τό ρωσικό εμφύλιο, ἡ δυναμική τῆς σύγκρουσης (καί τῆς ἐκδίκησης) δέν εἶναι προσωπική ὑπόθεση ἀλλά ἀφορᾷ ὁμάδες καί ὁ κύκλος ἐπίθεσης-ἀντεπίθεσης, ἐκδίκησης καί ἀντεκδίκησης ἔχει ὡς μοναδικό στόχο τή συντριβή τοῦ ἀντιπάλου - ὁ κύκλος σταματᾷ μέ τόν ἐξορθολογισμό του ἀπό τή δικαστική ἐξουσία καί τήν κανονικοποίησή του μέ τή ἀποκατάσταση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας.²⁰ Στούς τελευταίους μῆνες τοῦ 1944 οἱ συγκρούσεις μεταξύ ΕΛΑΣ καί Ταγμάτων Ἀσφαλείας γίνονται ὄλο καί πιό αἱματηρές καί οἱ δυνάμεις πού ἡ κάθε πλευρά κινητοποιεῖ ἐναντίον τῆς ἄλλης ὄλο καί μεγαλύτερες, ὅπως συμβαίνει στόν Πύργο, τόν Μελιγαλά, στό Κιλκίς καί τό Βαθύλακο Κοζάνης. Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, ἡ σύλληψη χιλιάδων ἀμάχων ὡς ὁμήρων ἀπό τόν ΕΛΑΣ μετά τά Δεκεμβριανά θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ἡ τελευταία πράξη πού ἐντάσσεται στή λογική τῶν εμφύλιων συγκρούσεων τῆς κατοχῆς (ἡ σύλληψη ὁμήρων ὡς ἀντιστάθμισμα στή σύλληψη χιλιάδων ἀριστερῶν στά Δεκεμβριανά).

Ἡ βία τοῦ εμφυλίου πολέμου τῆς περιόδου 1946-

17. *Κείμενα τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης*, Ἀθήνα, 1981, τ. Α΄, σ. 282 (ἐμφαση στό πρωτότυπο).

18. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ κινητοποίηση τῶν ἐθνοτήτων ἀπό τούς Γερμανούς κατά τήν εἰσβολή στή Σοβιετική Ἑνωση. Στήν Οὐκρανία, τή Λευκορωσία, τίς Βαλτικές Χῶρες, τήν Κριμαία μέ τήν ὑποστήριξη τῶν Γερμανῶν δημιουργήθηκαν ἐθνικιστικές ὀργανώσεις καί ἐνοπλα σώματα τά ὁποῖα στράφηκαν ἀρχικά κατά τῶν κομμουνιστῶν καί τῶν Ἑβραίων καί στή συνέχεια ἐπιστρατεύτηκαν κατά τοῦ σοβιετικοῦ στρατοῦ. Alfred J. Rieber, «Civil Wars in the Soviet Union», *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 4 (1), 2003, 129-163.

19. Γιά τίς πολλαπλές ἀντιθέσεις (κοινωνικές, οικονομικές, ἐθνοτικές, κλπ.) οἱ ὁποῖες ἐκδηλώνονται στό πλαίσιο τῶν εμφύλιων συγκρούσεων τῆς κατοχῆς βλέπε, Γιώργος Μαργαρίτης, «Εμφύλιες διαμάχες στήν κατοχή (1941-1944): Ἀναλογίες καί διαφορές», στό Χ. Φλάϊσερ καί Ν. Σβορώνος (ἐπ.), *Ἑλλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Ἀντίσταση*, Ἀθήνα, 1990, σ. 505-515. Γιά τή στάση τῶν τουρκόφωνων Ποντίων τῆς Α. Μακεδονίας βλέπε, Τάσος Χατζηναστασίου, *Ἀντάρτες καί Καπετάνιοι. Ἡ Ἐθνική Ἀντίσταση κατά τῆς βουλγαρικῆς κατοχῆς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καί Θράκης, 1942-1944*, Θεσσαλονίκη, 2003, 86-87, σ. 144-145.

20. Arno Mayer, *The Furies. Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, Πρίνστον, 2000, ἰδιαίτερα κεφάλαιο 8.

1949 έχει αρκετά διαφορετικά χαρακτηριστικά. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν θα πρέπει να τις συσχετίσουμε. Τί, λοιπόν, «κληρονομεί» ή μεταπελευθερωτική περίοδος από την Κατοχή; Τήν πολιτική πόλωση, τήν αμφισβήτηση του κράτους στην άσκηση της νόμιμης χρήσης βίας αλλά και, τουλάχιστον για τή εθνικόφρονα πλευρά, τους φορείς. Η περίοδος μετά τή συμφωνία της Βάρκιζας έχει χαρακτηριστεί ως «λευκή τρομοκρατία» και πρωταγωνιστές είναι οι λεγόμενες «δεξιές συμμορίες». Ουσιαστικά πρόκειται για επανασύσταση των εθνικιστικών ομάδων ατάκτων, πολλοί εκ των οποίων είχαν προσχωρήσει στα Τάγματα Ασφαλείας, και μετά τή συμφωνία της Βάρκιζας επαναδραστηριοποιούνται. Η κυβέρνηση, ή οποία δεν έχει ακόμα συγκροτήσει ένα νομιμόφρονα κρατικό μηχανισμό, ανέχεται, συναινεί και συγκαλύπτει τή δράση αυτών των ομάδων. Η δράση αυτών των ομάδων δεν θα πρέπει να θεωρηθεί απλώς σύμπτωμα τής μεταπολεμικής άταξιας. Πέρα από τήν εκδικητική τους διάθεση, λειτουργούν ως μηχανισμοί ανασύστασης των τοπικών δικτύων εξουσίας τόσο για τους τοπικούς παράγοντες όσο και για τις έλιτ τής Αθήνας. Μέ τον ΕΛΑΣ άφοπλισμένο και τό ΚΚΕ άποφασισμένο να ακολουθήσει νόμιμη πολιτική δράση, οι δεξιές ομάδες βρίσκουν εύκολο πεδίο δράσης. Δραστηριοποιούνται άρχικά στήν ύπαιθρο και στή συνέχεια στίς έπαρχιακές πόλεις μέ στόχο τήν τρομοκράτηση των όπαδών του ΕΑΜ και τή διάλυση του κομματικού μηχανισμού του ΚΚΕ, σε στενή συνεργασία άρχικά μέ τήν Έθνοφυλακή και στή συνέχεια μέ τή χωροφυλακή και τό στρατό.

Η βία, όμως, αυτής τής περιόδου, είναι αρκετά διαφορετική από αυτήν τής κατοχικής, και έχει ενδιαφέρον να εξετάσουμε σε ποιά σημεία και γιατί. Τό πρώτο στοιχείο, είναι ό σχετικά περιορισμένος αριθμός δολοφονιών. Σύμφωνα μέ τό ΕΑΜ περίπου 1.300 άριστεροι πολίτες δολοφονούνται στόν ένα χρόνο πού μεσολαβεί μετά τή συμφωνία της Βάρκιζας. Αυτό δεν θα πρέπει να αποδοθεί στήν «έπιείκεια» των δραστών αλλά στό γεγονός ότι ή αντίπαλη πλευρά (ό κόσμος του ΕΑΜ) δεν ανταπαντά, δεν προσδίδει δηλαδή δυναμική στή σύγκρουση. Οι περισσότεροι έγκαταλείπουν τά χωριά τους για τις πόλεις ή είναι οι διωκόμενοι πού αναζητούν καταφύγιο προσωρινά στα βουνά για να αποφύγουν τήν εκδικητική μανία των δεξιών ένοπλων. Τό δεύτερο στοιχείο, είναι ότι ή βία των δεξιών ένοπλων ομάδων λειτουργεί όλο και περισσότερο παραπληρωματικά στή βία πού άσκειται από τους έπίσημους φορείς τής κρατικής εξουσίας. Θα επανέλθω σε αυτό: εδώ άρκει να έπισημάνω ότι ή βία των ένοπλων ομάδων σταδιακά ύποτάσσεται στό κράτος, χάνει τήν αυτόνομία της και τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Οι δεξιές ένοπλες ομάδες μετασχηματίζονται σε Μονάδες Ασφαλείας Υπαιθρου και Μονάδες Άποσπασμάτων Διώξεως τόν Οκτώβριο του 1946 και τελικά ένα χρόνο άργότερα άπορροφούνται στα Τάγματα Έθνοφρουράς όπου άφενός ελέγχονται από τό στρατό και

άφετέρου χάνουν όποιοδήποτε πρωταγωνιστικό ρόλο στίς σκληρές στρατιωτικές συγκρούσεις του Έμφυλιου.²¹

Η λογική των ατάκτων για άλλη μά φορά κυριαρχεί στή δράση αυτών των ομάδων. Λειτουργούν τοπικά, έχουν έντονα προσωποπαγή χαρακτήρα, χαλαρό συντονισμό μεταξύ τους, και στόχος τους είναι ή εκδίκηση για τις έπιθέσεις του ΕΛΑΣ και τό πλιάτσικο. Μία, μάλλον ύπερβολική, εκτίμηση άνεβάζει αυτές τις ομάδες σε 150-200 μέ περίπου 20.000 άνδρες.²² Η δράση τους είναι έπιλεκτική (έπιτίθενται έναντίον συγκεκριμένων προσώπων ή των οικογενειών τους) και έχει έπιτελεστικό χαρακτήρα —οι τοπικές κοινωνίες πρέπει να παραδειγματιστούν. Οι δημόσιοι ξυλοδαρμοί και βασανιστήρια, οι πυρπολήσεις κατοικιών, οι διασμοί και βέβαια ή εκθεση των κομμένων κεφαλιών των άνταρτών άποτελούν συνήθεις πρακτικές αυτών των ομάδων. Η εκθεση κομμένων κεφαλιών, κατά μία έννοια, δείχνει και τόν έντονα προσωπικό-εκδικητικό χαρακτήρα αυτών των ομάδων. Τό κεφάλι είναι εκείνο τό μέρος του σώματος πού κάνει τόν όποιοδήποτε άνθρωπο άναγνωρίσιμο και ξεχωριστό από τους ύπολοίπους. Τό κεφάλι δεν είναι απλά τό μακάβριο τροπαιο, αλλά αυτό πού θα έπιτρέψει τήν ταυτοποίηση, προσωποποίηση του αντίπαλου στίς τοπικές κοινωνίες.

Η «λευκή τρομοκρατία» δεν εκδηλώνεται μόνο κατά τους πρώτους μήνες μετά τή συμφωνία της Βάρκιζας, συνεχίζεται, έντείνεται και έπεκτείνεται σε μία χρονική περίοδο πού φθάνει μέχρι και τό καλοκαίρι του 1946. Ξεκινά από τις δεξιές ένοπλες ομάδες και τήν Έθνοφυλακή στήν ύπαιθρο, και συνεχίζεται μέ τή χωροφυλακή και «άγνώστους» στίς πόλεις. Στή Λάρισα π.χ. ενώ τό 1945 είχε δολοφονηθεί ένας άριστερός, μετά τις εκλογές του 1946 και μέχρι τά τέλη Αυγούστου είχαν δολοφονηθεί 31 και είχαν τραυματιστεί από μαχαιρώματα και πυροβολισμούς άλλοι 13. Στήν ίδια πόλη παράλληλα δημιουργείται ένα άσφυκτικό κλίμα για τους άριστερους μέ στόχο τή διάλυση των πολιτικών όργανώσεων: ρίχνονται χειροβομβίδες σε σπίτια, καταστρέφονται τυπογραφεία και γραφεία άριστερών όργανώσεων, κλείνουν έφημερίδες και συλλαμβάνονται δημοσιογράφοι για «έξυβριση», κοκ. «Οι άρμόδιοι, από νομάρχη μέχρι τελευταίο όργανο, τηρούσαν τους τύπους στή συμπεριφορά τους, αλλά πίσω από αυτούς, τό καθεστώς είχε ανασύρει και καθάρματα, εύτελη στοιχεία και συνεργάτες του κατακτητή. Και αυτά ήταν πού εκτελούσαν και μάλιστα μέ ζήλο, τις έντολές για έρευνες και δολοφονίες».²³ Οι «τύποι»,

21. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ίστορία του έλληνικού έμφυλίου πολέμου, 1946-1949*, Αθήνα, 2000, τ. Α', σ. 227-230, 469-470.

22. Η τριχρονη έποποιία του Δημοκρατικού Στρατού της Ελλάδας, 1946-1949, Αθήνα, 1999, σ. 138. Έπίσης Ντέιβιντ Κλόουζ, *Οι ρίζες του έμφυλίου πολέμου στήν Ελλάδα*, Αθήνα, 2003, σ. 241-246.

στούς όποιους αναφέρεται ο Λάζαρος Άρσενίου, είναι ή διαδικασία σταδιακής εδραίωσης μιās οργανωμένης, νόμιμης, κεντρικά ελεγχόμενης, γραφειοκρατικής και άπρόσωπης βίας, αυτής τής κρατικής εξουσίας, πού επανακτά τό μονοπώλιο τής βίας. Σέ αυτή τή διαδικασία δύο παράγοντες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο: πρώτος, ή εισαγωγή ενός νομικού πλαισίου μέ τίς αντίστοιχες ποινές πού τό συνοδεύουν, και ο δεύτερος, ή εμφάνιση τού στρατού ως αποκλειστικού φορέα και διαχειριστή τής κρατικής βίας.

Τό αυστηρότατο νομικό πλαίσιο, τά λεγόμενα «έκτακτα μέτρα», είναι αρκετά γνωστά και δέν θά έπεκταθώ.²⁴ Άρκει άλλά νά υπενθυμίσουμε ότι από τό Γ΄ Ψήφισμα, τόν Ιούνιο τού 1946, έχουμε τή συστηματοποίηση τών πολιτικών διάξεων και τή θέσπιση μιās σειράς νόμων πού οδηγούν στόν πολιτικό αποκλεισμό τής Άριστεράς. Οί κατά μέσο όρο 50.000 άνδρες και γυναίκες πολιτικοί κρατούμενοι πού βρίσκονται έγκλειστοί σέ φυλακές και στρατόπεδα στά χρόνια 1947-1949 δείχνουν τήν έκταση αυτού τού φαινομένου, ενώ παράλληλα τουλάχιστον 3.500 άτομα οδηγούνται στό έκτελεστικό απόσπασμα.²⁵ Ο μαζικός έγκλεισμός είναι ο τρόπος μέ τόν όποιο ή κυβέρνηση διεξάγει τόν πόλεμο στά μετόπισθεν κατά τού «άμαχου» πληθυσμού τών πολιτικών αντιπάλων ιδιαίτερα στά αστικά κέντρα. Όπως σωστά έπισημαίνει ο Λ. Άρσενίου, «στis πόλεις δέν είχαμε τίς συμμαρίες, αλλά τό Γ΄ Ψήφισμα».²⁶

Τό Γ΄ Ψήφισμα, ή κήρυξη κατάστασης έκτάκτου ανάγκης, και ή δημιουργία έκτάκτων στρατοδικειών έφερε δυναμικά στό προσκήνιο τόν έναν από τούς δύο πρωταγωνιστές τού Έμφυλιου πολέμου, τόν εθνικό στρατό. Η άνικανότητα τής χωροφυλακής και ή αύξηση τής δραστηριότητας τών αριστερών ένοπλων ομάδων κατέστησε αναγκαία τήν όλο και μεγαλύτερη έμπλοκή τού στρατού στις έπιχειρήσεις από τό φθινόπωρο τού 1946. Ο ρόλος τής χωροφυλακής και τών ένοπλων δεξιών ομάδων θά γίνει δευτερεύων και έπικουρικός στό έργο τού στρατού πού θά αναλάβει σχεδόν αποκλειστικά τό βάρος τών έπιχειρήσεων κατά τού ΔΣΕ. Η διαφορετική οργάνωση και νοοτροπία τού στρατού σέ σχέση μέ αυτές τής χωροφυλακής και τών δεξιών ένοπλων ομάδων, θά χαρακτηρίσει και τίς μορφές βίας πού θά ασκήσει. Είναι ένας μαζικός στρατός (περισσότεροι από 250.000 άνδρες μαζί μέ τίς έπικουρικές δυνάμεις) όπου υπό τήν έποπτεία και ύλική ύποστήριξη Βρετανών και Άμερικάνων, αποκτά σιγά-σιγά τά χαρακτηριστικά μιās σύγχρονης πολεμικής μηχανής: άρτια εξοπλισμένος, καλά οργανωμένος, μέ τήρηση τής ιεραρχίας, πειθαρχημένος, εκπαιδευμένος στόν άνταρτοπόλεμο. Η βία πού άσκει χάνει τήν εκδικητική της διάσταση και γίνεται άπρόσωπη, ύποτάσσεται στην έπιχειρησιακή λογική και τίς αναγκαιότητες διεξαγωγής τού πολέμου. Άν για τίς δεξιές ένοπλες ομάδες ή έμβληματική πρακτική είναι ή δημόσια έκθεση κομμένων κεφαλιών, για τό στρατό είναι τό έγχείρημα τής

Μακρονήσου. Χιλιάδες άνθρωποι (ύποπτοι στρατιώτες και άξιωματικοί, «προληπτικώς συλληφθέντες»), πολιτικοί κρατούμενοι και εξόριστοι) έγκλείονται σέ ένα χώρο μακριά από τήν κοινή θέα και ύποβάλλονται σέ ένα καθεστώς πού συνδυάζει τίς άρχές τού στρατοπέδου και τής φυλακής, όπου ή φυσική βία δέν έχει τίποτα προσωπικό αλλά άποτελεί άπλως ένα κομμάτι τής διαδικασίας μαζικής άναμόρφωσης.

Ο ΔΣΕ από νωρίς επιδιώκει νά δώσει στις δυνάμεις του τά χαρακτηριστικά ενός «λαϊκού στρατού», πού θά τόν διακρίνει ή πειθαρχία και ή ύπακοή προς τήν ήγεσία. Από τό 1945, αρκετά πριν τήν ίδρυση τού ΔΣΕ, έχει ξεκινήσει ή εκκαθάριση τού κόμματος από δηλωσίες και «ύπόπτους» για νά αποκατασταθεί ή κομματική πειθαρχία. Στην αρχή τού Έμφυλιου ή ήγεσία τού ΚΚΕ, έμμένοντας στή νομιμότητα και θέλοντας νά αποφύγει τή στρατιωτική σύγκρουση, προσπαθεί νά περιορίσει τήν ένοπλη δράση τών διωκομένων. Οί πρώτες ένοπλες ομάδες πού συγκροτούνται από διωκόμενους εμφανίζονται στό πλαίσιο τής γενικότερης γραμμής για «μαζική λαϊκή αυτοάμυνα» και ελέγχονται από τίς κομματικές οργάνώσεις. Όπως διαβάζουμε σέ όδηγίες τής Π.Ε. Φθιώτιδας-Φωκίδας τό Μάιο τού 1946, οι στόχοι τών άντάρτικων ομάδων πρέπει είναι σαφείς: «νά μή γίνει καμία ένέργεια άντεκδίκησης, αλλά νά γίνει τό πρώτο χτύπημα σέ συμμορία τής δεξιάς τής περιοχής μας και μετά ν' ακολουθήσει ή διάλυση τών σταθμών χωροφυλακής μέ άποφυγή άν είναι δυνατόν θυμάτων».²⁷ Στην ήγεσία αυτών τών ομάδων τίθενται όχι τοπικοί άρχηγοί (κατά τά πρότυπα τών πρώτων καπετάνιων τού ΕΛΑΣ) αλλά στελέχη πού έχουν στρατιωτική πείρα και άφοσίωση στην ήγεσία, ενώ άλλοι άξιωματικοί εκπαιδούνται στα στρατόπεδα τού Μπουλγκες τής Γιουγκοσλαβίας. Έχοντας όμως πλέον ως αντίπαλο όχι τίς δεξιές ομάδες αλλά τόν τακτικό στρατό ο ΔΣΕ από τήν άνοιξη τού 1947 (αρκετά πριν τό «Σχέδιο Λίμνες») επιδιώκει νά λειτουργήσει και αυτός κατά τά πρότυπα τού τακτικού στρατού παρά τά πολλαπλά και άνυπέρβλητα προβλήματα πού άντιμετωπίζει.²⁸

Αυτό πού έντυπωσιάζει στην περίπτωση τού Έμφυ-

23. Λάζαρος Άρσενίου, *Γένεση τού έμφυλιου και συνέπειες αυτού*, Λάρισα, 2001, σ. 85-87.

24. Νίκος Άλιβιζάτος, *Οί πολιτικοί θεσμοί σέ κρίση, 1922-1974. Όψεις τής ελληνικής έμπειρίας*, Άθήνα, 1995, σ. 451-524.

25. Για περισσότερα στό θέμα αυτό, άς μου έπιτραπεί νά παραπέμψω στό βιβλίο μου, *Η έμπειρία τής φυλακής και τής εξορίας. Οί πολιτικοί κρατούμενοι στόν εμφύλιο πόλεμο*, Άθήνα, 2004.

26. Λ. Άρσενίου, *Γένεση τού έμφυλιου*, σ. 105.

27. Παρατίθεται στό Γεώργιος Δ. Ματζάρος, *Ο καπετάν Διαμαντής. Ο σταυραετός τής Ρούμελης*, Άθήνα, 1994, σ. 158-159.

λίου πολέμου είναι ο μικρός αριθμός θυμάτων μεταξύ του άμαχου πληθυσμού ή τότε κυβέρνηση έκτιμούσε ότι περίπου 3.500 άμαχοι ήταν τα θύματα της άριστης βίας στον εμφύλιο.²⁹ Οι περίπου 38.000 νεκροί του Έμφυλιού ανήκουν στους ενόπλους της μιάς ή της άλλης πλευράς, ενώ λίγα είναι τα περιστατικά συλλογικών αντιποίνων. Μεταξύ 1946 και 1949 υπάρχουν θύματα μεταξύ των ομάχων, αλλά σίγουρα σε αρκετά μικρότερη κλίμακα από αυτήν των εμφυλίων συγκρούσεων της Κατοχής. Πώς θα μπορούσε να εξηγηθεί αυτό;

Ένας πρώτος λόγος αφορά την απομάκρυνση του άμαχου πληθυσμού από τις ζώνες των επιχειρήσεων. Επειδή οι εμφύλιοι πόλεμοι δεν γνωρίζουν μέτωπα, ο εθνικός στρατός εκκενώνει τους κατοίκους από τις περιοχές όπου δρα ο ΔΣΕ, με αποτέλεσμα να του στερήσει τις πηγές στρατολόγησης και έπιμελητειακής υποστήριξης. «Τό προηγούμενο του ΕΛΑΣ», γράφει ένας αντίρρησης του ΔΣΕ, «ήταν ασφαλώς μία εμπειρία. Όμως, τώρα οι συνθήκες είναι χίλιες φορές χειρότερες. Δεν έχουμε χώρο δικό μας. Όλος ο χώρος ήταν ένα μέτωπο χωρίς σιγουριά, χωρίς λαό, χωρίς έπιμελητεία. Όλα έχοινα γύρω μας».³⁰ Ο ΔΣΕ δρα σε μία νεκρή ζώνη. Έπιπλέον, ο άριστος άμαχος πληθυσμός στις πόλεις έχει ήδη αδρανοποιηθεί με τό κλίμα τρομοκρατίας και τό κύμα διώξεων και φυλακίσεων. Στίς δέ ζώνες πού έλέγχει ο ΔΣΕ κι αυτός τίς εκκενώνει μεταφέροντας τόν άμαχο πληθυσμό (κυρίως παιδιά) στις λαϊκές δημοκρατίες.

Ένας δεύτερος λόγος είναι ότι κανένας από τούς δύο στρατούς δεν λειτουργεί με τήν τοπικιστική διάσταση του Έμφυλιού της Κατοχής, με άλλα λόγια δεν δρα στην περιοχή πού στρατολογεί και άρα εκλείπει ο λόγος τών αντιποίνων σε βάρος τών τοπικών κοινωτών. Αν για τόν μαζικό εθνικό στρατό αυτό είναι λίγο ως πολύ αυτονόητο, τό ίδιο ισχύει για άλλους λόγους και για τόν ΔΣΕ. Ο ΔΣΕ λόγω προβλημάτων έπιμελητείας και στρατολόγησης υποχρεώνεται σε διαρκή κίνηση. Η τακτική πού ακολουθούσε ο ΔΣΕ, όπως έπιγραμματακά τήν όριζε ο καπετάν Διαμαντής (Γιάννης Κομνά Αλεξάνδρου), είναι ή «τακτική της έντατικής κίνησης».³¹ Τά τμήματα του ΔΣΕ δεν προσκολλώνται σε κάποιες περιοχές αλλά αντίθετα υποχρεώνονται σε διαρκή κίνηση και καλύπτουν τεράστιες αποστάσεις είτε για να άνεφοδιαστούν είτε για να αποφύγουν τόν εγκλωβισμό τους από τόν εθνικό στρατό.

Ένας έπιπλέον λόγος είναι ότι ΔΣΕ λειτουργεί ως πειθαρχημένος και οργανωμένος στρατός, με μηχανισμούς έλέγχου και λογοδοσίας. Τά περιθώρια αυτονομίας τών καπετάνιων ή «έπαναστατικής τρομοκρατίας» στενεύουν — ο ΔΣΕ είναι πολύ περισσότερο «κομματικός» στρατός από τόν ΕΛΑΣ. Τά άρνητικά φαινόμενα ή οι αυθαιρεσίες θά χαρακτηριστούν από τά στελέχη του ΔΣΕ ως «έπιιδιώσεις του κατσαπλιάδισμού» του ΕΛΑΣ πού είναι αντίθετα με «τό πνεύμα της συνεπούς σιδερένιας έπαναστατικής πειθαρχίας».³²

Οι άνταρτομαδες σταδιακά αλλά σε σύντομο χρονικό διάστημα τίθενται υπό τή στενή έποπτεία και τό συντονισμό του κόμματος με τή δημιουργία τοπικών άρχηγείων και παράλληλα τήν ίδρυση του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ τόν Οκτώβριο του 1946. Ήδη από εκείνη τήν έποχή ή ήγεσία του κόμματος θά προσπαθήσει κεντρικά να έπιλύσει προβλήματα όπλισμού και έπιμελητείας για να περιορίσει, όσο ήταν δυνατόν, τίς τοπικές πρωτοβουλίες.³³

Η συζήτηση περί εμφύλιας βίας δεν θά πρέπει να συσκοτίσει τίς διαφορές μεταξύ του Έμφυλιού της Κατοχής και του εμφυλιού 1946-1949. Αν και οι εμφύλιες συγκρούσεις της Κατοχής κληρονομοούν πολλά στοιχεία πού θά παίξουν σημαντικό ρόλο στον Έμφύλιο του 1946-1949, έντούτοις πρόκειται περί δύο πολύ διαφορετικών συγκρούσεων. Οι πρωταγωνιστές είναι διαφορετικοί και αυτό σημαίνει ότι διεξάγουν με διαφορετικό τρόπο τόν πόλεμο. Η κλίμακα τών συγκρούσεων στον Έμφύλιο είναι πολύ μεγαλύτερη από αυτήν της Κατοχής και τά θύματα είναι κατά κύριο λόγο οι στρατευμένοι της κάθε πλευράς. Τέλος, οι ιστορικές συγκυρίες στις όποιες εκδηλώνονται οι δύο συγκρούσεις είναι πολύ διαφορετικές. Οι πρακτικές του ΕΛΑΣ είναι διαφορετικές από αυτές του ΔΣΕ επειδή ή γερμανική κατοχή και ο χαρακτήρας του Β' παγκοσμίου πολέμου έχουν διαμορφώσει ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Όλα αυτά άκρωτών τήν όποια προσπάθεια όμογενοποίησης τών πρακτικών του ΕΛΑΣ και του ΔΣΕ ως «κόκκινης βίας».³⁴ Οι μορφές με τίς όποιες εκδηλώνεται ή βία στις συγκρούσεις κατά τήν περίοδο 1943-1949 δεν είναι αυτό πού τήν ένοποιεί, αλλά αντίθετα ένας έπιπλέον λόγος αυτό πού έπιβάλλει τό διαχωρισμό της σε διακριτές περιόδους.

28. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του έλληνικού Έμφυλιού πολέμου*, σ. 264-273.

29. David Close, *Είσαγωγή*, σ. 26

30. Βασίλης Άποστολόπουλος, *Τό χρονικό μίας έποποιίας. Ο ΔΣΕ στη Ρούμελη*, Άθήνα, 1998, σ. 85.

31. Γιάννης Αλεξάνδρου (Διαμαντής), «Με τή μάχη κερδίσαμε τό χώρο μας, με τή μάχη θά λύσουμε τά προβλήματατά μας», *Δημοκρατικός Στρατός*, τ. 12, Δεκέμβριος 1948, σ. 506.

32. Κώστας Καραγιώργης, «Η πάλη με τόν έαυτό μας», *Δημοκρατικός Στρατός*, τ. 1, Ιανουάριος 1949, σ. 39.

33. *Η τριχρονη έποποιία*, σ. 201-204.

34. Για τό έπιχείρημα περί «μαύρης», «λενκής» και «κόκκινης βίας», βλέπε Στάθης Καλύβας, «Μορφές διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον Έμφύλιο (1943-1949): Μία πρώτη προσέγγιση», στο Η. Νικολακόπουλος, Α. Ρήγος, Γ. Ψαλλίδας (έπ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τή Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949)*, Άθήνα, 2002, 188-207.

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1919 ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗ ΤΣΙΡΚΑ¹

Στή μνήμη τοῦ Κωστῆ Μοσκώφ

τοῦ Μανώλη Μαραγκούλη

Εύστοχα ἡ Νταϊάν Χάας (Diane Haas) ἐπισημαίνει σέ ἄρθρο της² ὅτι διαφεύγει τῆς προσοχῆς τοῦ Ἐντουαρντ Σαϊντ, στό ἔργο του *Ὄριενταλισμός*, ἡ τοποθέτηση τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας εἴτε στήν πλευρά ἐκείνων – τῶν Δυτικοευρωπαίων καί τῶν Ἀμερικανῶν – πού ἀσκοῦν τόν Ὄριενταλισμό,³ εἴτε στήν πλευρά ὄσων – τῶν Ἀράβων τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, τῶν λαῶν τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς, τῶν Ἀφρικανῶν – τόν ὑφίστανται. Ἡ ἐπισημάνση αὐτή παραπέμπει στό γενικότερο ζήτημα τῆς ταυτότητας τοῦ νεότερης Ἑλλάδας, πού συχνά, ἐξαιτίας τῆς γεωγραφικῆς, πολιτικῆς καί πολιτισμικῆς θέσης της, καταλήγει νά εἶναι γιά τούς Δυτικούς ἢ Ἀνατολή τους καί γιά τούς Ἀνατολικούς ἢ Δύση τους, ἡ διαφορετικά εἰπωμένο, θύτης καί θύμα συνάμα τοῦ ὀριενταλισμοῦ.

Ἄν αὐτή ἡ διαπίστωση ἰσχύει γιά τόν ἑλληνικό χῶρο, καινούρια ζητήματα ἐγείρουν οἱ στάσεις πού διαμορφώνουν καί ἡ θέση πού κατέχουν οἱ προεκτάσεις τοῦ διασπορικοῦ ἑλληνισμοῦ, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ στίς παροικίες πού διαμορφώθηκαν κατά τόν 19ο αἰῶνα⁴ στή λεκάνη τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, τά Βαλκάνια, τόν Εὐξείνιο Πόντο καί τήν Ἀφρική, σχετικά μέ τό εὖρος, τίς ἰδιαιτερότητες καί τίς ταυτότητές τους στό πεδίο ἀσκήσεως τοῦ Ὄριενταλισμοῦ. Πολλές ἀπό αὐτές ἀναπτύχθηκαν μέσα σέ ἰθαγενεῖς πληθυσμούς – στήν Ἀφρική καί τήν ἀραβόφωνη Ἀνατολή – κατά τήν περίοδο πού δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις διεύρυναν στό μέγιστο βαθμό τά ἀποικιοκρατικά τους σύνορα, ἐνῶ οἱ ἱστορικές τύχες τους καθορίστηκαν ἀπό τίς ἀλλαγές πού ἐπέφεραν ἡ πορεία ἀκμῆς καί παρακμῆς τῆς ἀποικιοκρατίας, ἡ ἀνάδυση καί ἡ ἐπικράτηση τῶν ἐθνικῶν ἀντιαποικιακῶν κινήματων στή μεταπολεμική ἐποχή.

Σέ πῶ πρόσφατο κείμενό του⁵ ὁ Ἐντουαρντ Σαϊντ προσεγγίζει, ἀπό μιά ἐναλλακτική θεώρηση, πτυχές τοῦ τελευταίου θέματος: «Ἐδῶ καί πολύ καιρό, μού προσελκύουν ἔντονα τό ἐνδιαφέρον αὐτές οἱ μεγάλες ἐκπατριωμένες ἢ ἐξόριστες κοινότητες, πού κατοίκησαν τό τοπίο τῶν παιδικῶν μου χρόνων στήν Παλαιστίνη καί τήν Αἴγυπτο. Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἀσφαλῶς πολλοί Ἀρμένιοι, ἀλλά καί Ἑβραῖοι καί Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐγκαταστάθηκαν στό Λεβάντε, ἀνέπτυξαν δημιουργικότερες ρίζες – ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἀπό τίς ἐν λόγω κοινότητες προήλθαν ἐξέχοντες συγ-

1. Πρώτη προσέγγιση τοῦ θέματος πού ἀποτελεῖ μέρος σφαιρικότερης ἐργασίας ἐν προόδῳ. Ἀνακοίνωση στό συνέδριο γιά τό ἔργο τοῦ Στρ. Τσίρκα, Κάιρο-Ἀλεξάνδρεια, 26-28 Μαρτίου 2001.

2. Βλ. Diana Haas, «Images of the East in Modern Greek Literature», *Τό Ἑλληνικόν*, vol. II, New York 1993, σελ. 256-259.

3. Χωρίς νά ἀρνοῦμαι τήν ἐγκυρότητα τῆς ἑλληνικῆς ἀπόδοσης τῆς λέξης μέ τόν ὄρο Ἀνατολισμός ἀπό τόν καθηγητή Γιώργο Κεχαγιόγλου τόν ὁποῖο χρησιμοποιεῖ στίς σχετικές μελέτες του, γιά λόγους χρηστικῶν καί κοινῆς ἀποδοχῆς ἀπό τούς ἐρευνητές τοῦ συγκεκριμένου γνωστικοῦ πεδίου, χρησιμοποιεῖ τό οὐσιαστικό ὀριενταλισμός καί τό ἐπιθετικό παράγωγο ὀριενταλιστικός.

4. Βλ. Ν. Ψυρούκης, *Τό νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 1983 καί Ἰ. Κ. Χασιώτης, *Ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς διασποράς*, Βάνιας, Ἀθήνα 1993.

5. Βλ. Edward W. Said, *Διανοούμενοι καί ἐξουσία*, μετάφ. Γ. Παπαδημητρίου, Scripta, Ἀθήνα 1997, σελ. 66.

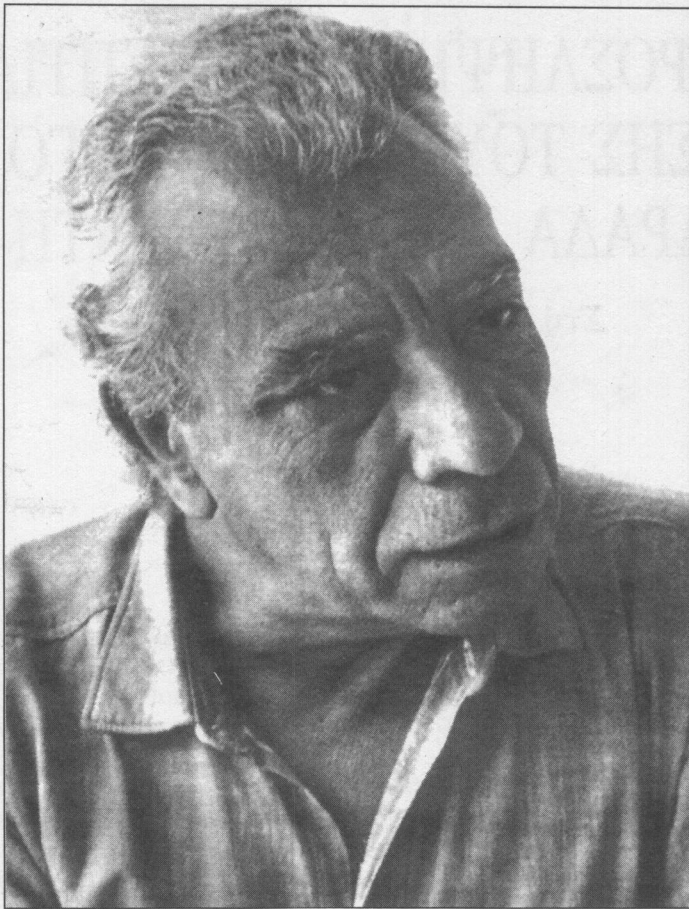
γραφείς όπως ο Έντμοντ Ζαμπέ (Edmond Jabes), ο Τζουζέπε Ούνγκαρετί, ο Κωνσταντίνος Καβάφης, ρίζες που έμελλε να κομματιαστούν με τον πιο κτηνώδη τρόπο μετά την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ, τό 1948, και τον πόλεμο του Σουέζ τό 1956».

Το ενδιαφέρον αυτό συναντάει τον έλληνισμό της διασποράς στή μεσανατολική περιοχή, γεννάει ειδικότερα έρωτήματα σχετικά με την ταυτότητα των σχέσεων της αιγυπτιακής παροικίας με τό γηγενές αιγυπτιακό στοιχείο και αντίστροφως, και προεκτείνει τον προβληματισμό σχετικά με τό κοινωνικο-ψυχολογικό πλέγμα της διπλής νοσταλγίας των ανθρώπων της μετά την έθελούσια ή αναγκαστική αποχώρηση από τό γενέθλιο τόπο. Γόνιμο έρευνητικό έδαφος προσφέρουν τά πιο πρόσφατα κείμενα, όσα είδαν τό φως της δημοσιότητας, όταν οι συγγραφείς εγκατέλειψαν ή όταν έτοιμάζονταν να φύγουν από την Αίγυπτο. Τά πρώτα διακατέχονται από αφηγήσεις πικρίας, άγχους και άβεβαιότητας έν όψει της αναγκαστικής επιστροφής στην πατρίδα καταγωγής —«φαντασιακά» ιδιαίτερα ποθητή, στό μεταξύ όμως, άνοικεια— και τά μεταγενέστερα ύπομνησκουν μέ ένα βασανιστικό συναίσθημα νοσταλγίας τό χαμένο «χλωρό παράδεισο των παιδικών χρόνων» της δικής τους «κοσμοπολίτικης» Αιγύπτου.

Πρίν έπεκταθώ αναλυτικά, συνοψίζω κάποιες παραμέτρους, χρήσιμες για μία συνολικότερη θεώρηση του θέματος:

1. Η ιδιομορφία του ιστορικού σχηματισμού, της ανάπτυξης και της αποδυνάμωσης της ελληνικής διασποράς στην Αίγυπτο παρουσιάζει αντίστοιχότητες —τηρουμένων των κατά περίπτωση συγκλίσεων και αποκλίσεων— με εκείνες του ευρύτερου αφρικανικού, ανατολικομεσογειακού, βαλκανικού και ανατολικοευρωπαϊκού χώρου. Η Αφρική και ή Μέση Ανατολή καθορίζονται από την αποικιοκρατική στρατηγική των ευρωπαϊκών μητροπόλεων ένώ οι άλλες από τή σταδιακή ανάπτυξη του έθνικισμού και της δημιουργίας

έθνικων κρατών στή θέση της φθίνουσας Όθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στρατής Τσίρκας

2. Οι άπεικονίσεις της Ανατολής που διαπιστώνονται στα πεζογραφικά λογοτεχνήματα των Αιγυπτιακών σχετίζονται κατά κύριο λόγο με την Αίγυπτο.

3. Οι συγγραφείς δέν γνωρίζουν την Αίγυπτο ως γεωγραφικό, πολιτικό, κοινωνικό, πολιτισμικό τοπίο με την ιδιότητα του ταξιδιώτη, του περιηγητή ή του άποικιακού δημόσιου υπάλληλου και άξιωματούχου, αλλά γεννιούνται, ή εγκαθίστανται κατά την παιδική τους ήλικία, μορφώνονται στα κοινοτικά εκπαιδευτήρια, εργάζονται και ζούν μεγάλο τμήμα της ζωής τους —άρκετοί όλόκληρη— σ' αυτόν τον τόπο. Κατά συνέπεια, πρώτα απ' όλα συνδέονται μαζί του μέ ισχυρές βιωματικές και παραγωγικές σχέσεις, ένώ ή κειμενική γνώση συμβάλλει μονάχα έπικουρικά στην ένδυνάμωση ή αποδυνάμωση των αντίστασεων προς τό ίθαγενές αιγυπτιακό στοιχείο.

4. Είναι μέλη μιας ξένης —έθνολογικά, γλωσσικά και θρησκευτικά— μειονότητας, ή όποία δραστηριοποιείται μέσα σ' ένα πολυφυλετικό, πολύγλωσσο περιβάλλον, στό όποίο ό ίθαγενής πληθυσμός είναι ύποταγμένος στην άγγλική άποικιακή διοίκηση. Τό ελληνικό κράτος, τότε μέσα από τον μεγαλοϊδεατισμό, τότε κάτω από τις απογοητεύσεις που επιφέρει ή διάλυση της έθνικιστικής άυταπάτης, συχνά δρώντας υπό την επίβλεψη των «προστάτιδων» δυνάμεων, άδυνατει να λειτουργήσει ως ισχυρό μητροπολιτικό κέντρο παρέχοντας πολιτική και πολιτισμική στήριξη στα κατά περιόδους αίτήματα της παροικίας. Μολοντί, γι' αυτούς τους λόγους, οι έλληνες πάροικοι διαφοροποιούνται από τους βρετανούς άξιωματούχους, τους άνώτερους διοικητικούς υπαλλήλους, τους Γάλλους ή άλλους ευρωπαίους ιεραποστόλους, των όποιων ή εγκατάσταση στην Αίγυπτο προηγείται ή συμπιέται μέ την άποικιακή έπιθυμία και κατοχή που άκοούν τά μητροπολιτικά κράτη-αυτοκρατορίες, έντούτοις, ή θέση τους μέσα στό προνομιακό περιβάλλον των διομο-

λογήσεων και της αποικιακής προστασίας⁶ ενθαρρύνει τη δημιουργία εύπορης μεταπρατικής αστικής τάξης, η οποία με την πρόωμη εξάπλωση μέχρι τα πιο απομακρυσμένα μέρη της Αιγύπτου και του Σουδάν διευκολύνει την αποικιακή διείσδυση και καθίσταται αναπόσπαστο τμήμα του ευρωπαϊκού δόγματος της «εκπολιτιστικής» αποστολής.

5. Τα πεζογραφικά κείμενα *Ναμπία* του Κ. Τσαγκαράδα και *Νουρεντίν Μπόμπα* του Στρ. Τσίρκας, αν και προσλαμβάνουν πυκνότερα –ως ιστορικό υπόστρωμα– την αιγυπτιακή αντιαποικιακή εξέγερση του 1919 δέν είναι τά μοναδικά. Μιά σειρά από αυτοβιογραφικά, δοκιμιακά, ιστοριογραφικά έργα έπεξεργάζονται, τό καθένα μέ τήν ιδιαίτερη ειδολογική του γραφή, τό γεγονός. Αυτά, μαζί μέ όσα αφηγούνται, άντανακλούν ή αναπλάθουν σημαδιακά έπεισόδια τής νεότερης ιστορίας τής Αιγύπτου (κίνημα του Άχμαντ Όράμπι [Ahmad Urabi] στά 1882, έθνική αντιαποικιακή εξέγερση του 1919, επανάσταση του 1952, πόλεμος του Σουέζ τό 1956) συστήνουν μία θεματική ενότητα και μπορούν να συνεχιστατούν από τήν όπτική γωνία πού έδω μās ενδιαφέρει: τή θετική άνταπόκριση ή τήν άντιπαλότητα πρός αυτά.

Μέ τό τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου⁷ ή Βρετανία άποφάσισε –παρά τίς προπολεμικές ύποσχέσεις της– να παρατείνει τά προνόμιά της στην Αίγυπτο για τό άόριστο μέλλον. Τό γεγονός αυτό, ή μονομερής ανακήρυξη τής Αιγύπτου σέ βρετανικό Προτεκτοράτο στά 1914, οι ύποχρεωτικές στρατολογίες στά Τάγματα Έργασίας πού είχαν προηγηθεί και άλλα κατασταλτικά μέτρα, δυσχέραιναν κάθε νηφάλιο διάλογο για τό μελλοντικό καθεστώς τής χώρας, μέ έπακόλουθο τήν ένταση των αιγυπτιακών διεκδικήσεων για τήν έπίτευξη άμεσης και ολοκληρωτικής άνεξαρτησίας. Τό κλίμα ενθάρρυνε ή διακήρυξη των δεκατεσσάρων σημείων από τόν άμερικανό προέδρο Ούίλσον, ή όποία έμφαντικά ύποστήριζε τό δικαίωμα τής αυτοδιάθεσης των λαών. Ό Αιγύπτιος ήγέτης Σάαντ Ζαγλούλ (Saad Zaghloul) όργάνωσε τόν Νοέμβριο του 1918 μία μόνη άντιπροσωπεία μέ τήν όνομασία *Al Wafd Al Misri*, ή όποία θά «έπιδίωκε τήν πλήρη άνεξαρτητοποίηση τής Αιγύπτου μέ όλα τά νόμιμα και ειρηνικά μέσα». Τό κόμμα του Wafd συσπείρωσε τήν πλειοψηφία των Αιγυπτίων από όλες τίς κοινωνικές τάξεις, τίς γυναίκες του άναδυόμενου φεμινιστικού κινήματος και τήν κόπτικη μειονότητα. Στο αίτημα του Wafd, μέ τήν έναρξη του 1919, πρός τή βρετανική διοίκηση να έπιτραπεί τό ταξίδι τής άντιπροσωπείας –έκπροσώπωντας τήν Αίγυπτο– στό Λονδίνο, ή απάντηση ήρθε μέ τή σύλληψη και τήν έξορία των ήγετων στην Μάλτα. Τό γεγονός προκάλεσε άλυσιδωτές λαϊκές άντιδράσεις, οι όποιες έπεκτάθηκαν σ' όλόκληρη τή χώρα. Σέ άντίποινα πυρπολήθηκαν και ίσοπεδώθηκαν όλόκληρα χωριά τής Άνω Αιγύπτου. Ό Ζαγλούλ άπελευθερώθηκε τόν Άπρίλιο, ή άντιπροσωπεία παρουσιάστηκε στην διάσκεψη του Παρισιού, αλλά άπέτυχε να γίνει δεκτό τό

αίτημά της από τίς δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις. Η βρετανική κυβέρνηση πρότεινε ως έναλλακτική λύση ένα καθεστώς ήμιαντονομίας μέ βρετανική έπικυριαρχία. Οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν άκαρπα ως τό 1922, όποτε ή Βρετανία προέβη σέ μονομερή Διακήρυξη, μέ τήν όποία άναγνώριζε τήν Αίγυπτο ως άνεξάρτητο κράτος, υπό τόν όρο να κατακυρωθούν στην βρετανική πλευρά ή ασφάλεια των αυτοκρατορικών έπικοινωνιών στην Αίγυπτο, ή υπεράσπιση τής χώρας από ξένη έπιβουλή, ή προστασία των ξένων μειονοτήτων και τό Σουδάν.

Τό μυθιστόρημα *Ναμπία*⁸ του Κ. Τσαγκαράδα δημοσιεύτηκε στην Άλεξάνδρεια στά 1924 ενώ ή νουβέλα *Νουρεντίν Μπόμπα*⁹ του Στρ. Τσίρκας στην Άθήνα στά 1957. Η *Ναμπία* άπέχει μόλις πέντε χρόνια από τό γεγονός τής επανάστασης, ενώ ό *Νουρεντίν Μπόμπα* τριάντα όχτώ, άφου ό χρόνος γραφής του και ή δημοσίευση συντελούνται μετά από τήν άνεξαρτησία τής Αιγύπτου (1952).

Ό Κ. Τσαγκαράδας, τό 1919, είναι τριάντα χρονών, ενώ ό Στρ. Τσίρκας μόλις όχτώ. Ό πρώτος ζει από τό 1914 στο Άσσιούτ, αστικό κέντρο τής Άνω Αιγύπτου, άσχολεϊται μέ τό έμπόριο δάμβακος, εκλέγεται πρόεδρος τής ελληνικής κοινότητας τής περιοχής για έντεκα συνεχή χρόνια από τό 1920 και εκπροσωπεί τό ελληνικό προξενείο τής Μίνιας εκτελώντας χρέη έπίτιμου Προξένου. Ό Κ. Τσαγκαράδας «θεραπεύει συγχρόνως τόν Κερδώο και τόν Λόγιο Έρμη» ζώντας, για λόγους άτομικού βιοπορισμού, τόν περισσότερο χρόνο τής ζωής του στην ένδοχώρα, μακριά από τά αστικά κέντρα του Καΐρου και τής Άλεξάνδρειας, όπου διαβιούν συγκεντρωμένοι οι ελληνικοί και οι άλλεθνεϊς πληθυσμοί. Ό Στρ. Τσίρκας εργάζεται υπάλληλος σέ ελληνικής ιδιοκτησίας έργοστάσιο δάμβακος από τό 1929 ως τό 1939 στο Ντεϊρούτ, κωμόπολη τής Άνω Αιγύπτου. Η ένασχόλησή του μέ τό γράψιμο άποτελεί

6. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Έξάρτηση και άναπαράγωγή*, Θεμέλιο, Άθήνα 1992, ειδικότερα σελ. 21-22.

7. P. J. Vatikiotis, *The History of Modern Egypt*, 4th ed., The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1991, σελ. 249-272.

8. Κ. Τσαγκαράδας, *Ναμπία*, Γράμματα, Άλεξάνδρεια 1924. Τό μυθιστόρημα μεταφράστηκε στά άραβικά: Κ. Τσαγκαράδας, μετάφ. Άμπντούλ Σαμίγ έλ Μάσρι, *Άξράα έλ Άσσιούτ* [Η παρθένα του Άσσιούτ], Κάιρο 1954.

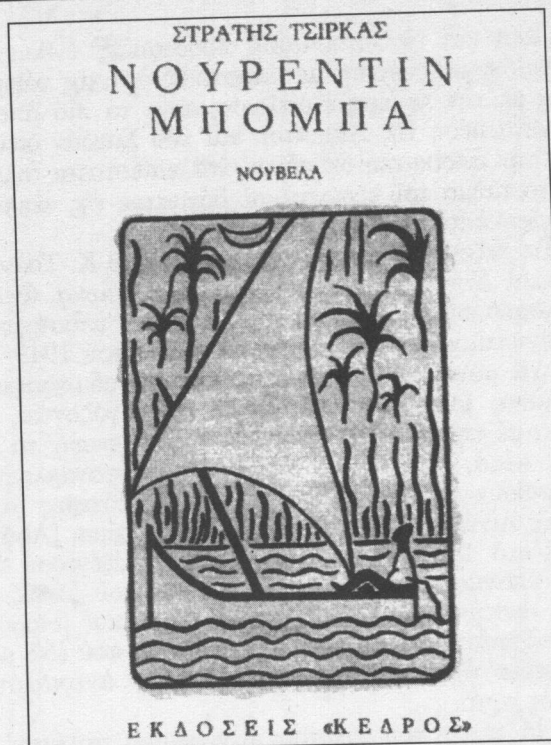
9. Στρ. Τσίρκας, *Νουρεντίν Μπόμπα και άλλα διηγήματα*, Κέδρος, Άθήνα 1957. Από τό 1977 εκδίδεται σέ άυτότελη έκδοση. Η νουβέλα μεταφράστηκε στά άραβικά. Στρ. Τσίρκας, *Nouredin Bomba*, μετάφ. Γ. Μελαχροινούδης, Μορφωτικό τμήμα τής Πρεοβείας τής Έλλάδας, Κάιρο 1994.

τήν κεντρική κατεύθυνση τῶν ἐνδιαφερόντων του, στοιχείο πού τόν διαφοροποιεῖ ἀπό πολλούς Αἰγυπτιώτες συναδέλφους του.

Ὁ Κ. Τσαγκαράδας, ἤδη ἀπό τά πρῶτα διηγήματα πού δημοσίευσε στό ἀλεξανδρινό περιοδικό *Σεράπειο* (1909-1910), τοῦ ὁποίου ἦταν ἰδρυτικό μέλος, στράφηκε θεματολογικά πρὸς τὴν αἰγυπτιακὴ ζωὴ. Ἦταν ὁ πρῶτος, ἀπὸ τοὺς αἰγυπτίωτες συγγραφεῖς, πού καταπίστηξε ἐξακολουθητικά μέ αἰγυπτιακά θέματα. Ἐπιδίωξε νὰ ἀναδειχθεῖ ἡθογράφος τῆς αἰγυπτιακῆς ὑπαίθρου.¹⁰ Ἡ *Ναμπία* χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ συγγραφέα Ἀσιουτιανὸ ρομάντζο. Τόσο τά διηγήματά του ὅσο καὶ αὐτὸ τὸ μυθιστόρημα παρουσιάζουν τέτοιες καθοριστικὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἡθογραφία¹¹ ὥστε ἀκριβέστερα μποροῦμε νὰ τὰ κατατάξουμε στὴν εἰδικὴ κατηγορία τοῦ «ρατσιστικοῦ» ρομάντζου. Αὐτὴ ἡ «ρατσιστικῆς» ὀπτικῆς γραφῆ διαπιστώνεται στὶς περισσότερες δυτικὲς ἀφηγηματικὲς ἀναπαραστάσεις τοῦ ὑποτελοῦς ἰθαγενοῦς ὑποκειμένου καθὼς ἐμπλέκεται στὰ πολιτισμικά συμφραζόμενα τοῦ ἀποικιοῦ ἐγχειρήματος.¹²

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σχηματικὴ περιγραφή τῶν ψυχολογικῶν διακυμάνσεων καὶ συμπεριφορῶν τῶν χαρακτήρων τῆς *Ναμπίας*, οἱ ἠθικὲς, κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ιδέες πού ἐκφέρονται, συνήθως, ἀπὸ τὸν ἀφηγητὴ, προδίδουν —μέ τὶς ἀφηγηματικὰ ἀδικαιολόγητες ἐναλλαγὲς τοῦ ρηματικοῦ προσώπου καὶ τὰ κατ' ἐπανάληψη ἐμβόλιμα σχόλια— τὴν ταύτισή τους μέ τὸ πρόσωπο τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος ἀδυνατεῖ ἢ σωστότερα ἀρνεῖται νὰ ἀπελευθερώσει τὸ λόγο τῶν ἰθαγενῶν ὑποκειμένων ἀναλαμβάνοντας νὰ μιλήσει ἐξ ὀνόματος τους μέ τὸ πρόσχημα ὅτι ἡ σκέψη τους εἶναι πρωτόγονη, ἀρχαϊκὴ καὶ ἀπλοϊκὴ. Ἡ ἀπόδοση αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν στὰ ἰθαγενῆ πρόσωπα ἐπιχειρεῖ νὰ νομιμοποιήσει τὴν κατοχὴ τους ἀπὸ τοὺς πολιτισμικά ἀνώτερους Εὐρωπαίους στοὺς ὁποίους συγκαταλέγει καὶ τοὺς Ἕλληνες ἀποίκους. Ἡ πυκνὴ καὶ ἀπροσημάτιστη παρουσία του φυλακίζει καὶ στερεῖ τὸ ἀπαραιτήτο ὄξυγόνο ἀπὸ τοὺς χαρακτήρες, μέ στόχο τὴν, μέ τὸν διαμεσολαβημένο λόγο, διακίνηση καὶ προβολὴ στερεοτυπικῶν καὶ προκατειλημμένων ἀντιλήψεων τοῦ παροικιακοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖο μοιάζει νὰ προέρχεται καὶ στὸ ὁποῖο, κατὰ πρῶτο λόγο, ἀπειθύνεται.

Ἡ *Ναμπία* χωρίζεται σὲ τέσσερα κεφάλαια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο στὸ τελευταῖο ἡ ἱστορία τῆς ἐξέγερσης τοῦ 1919 στὴν περιοχή τοῦ Ἀσιούτ προβάλλεται στὴν κεντρικὴ σκηνή,¹³ ἐνῶ ἀπουσιάζει ἀκόμη καὶ ὡς παρασκηνακὸ φόντο στὰ προηγούμενα. Προφανῶς, ὁ συγγραφέας ἐπιδίωξε τὴ συγγραφή ἐνός ἐρωτικοῦ ρομάντζου μέ τὴν ἀφήγηση τῶν περιπετειῶν τῆς ὄρφανῆς, ὠραίας φελλαχοπούλας, ἐνῶ ἡ ἱστορία —κειμενικὸ προσκήνιο¹⁴ λειτουργεῖ προσχηματικά γιὰ τὴν ἔκφραση στερεοτυπικῶν ιδεῶν καὶ ἀντιπαραθετικῆς στρατηγικῆς πρὸς τὸ γεγονός τῆς ἐπαναστατικῆς διεκδίκησης τῆς ἀποαποικιοποίησης. Στὴν ἀρχὴ ἡ *Ναμπία* παρου-

σιάζεται συντροφιά μέ μιὰ ομάδα ἀπὸ ἐμπορευόμενες γυναῖκες ἀπὸ τίς ὁποῖες ξεφεύγει, μέ τρόπο πού ὑπακούει στὴ δοξασία περὶ κισμέτ, καὶ καταλήγει στὴ δίπλα τοῦ δικηγόρου Κάμελ, ὅπου μέ τὴ μεσολάβηση τῆς ὑπηρετριάς του Φάτμας γίνεται δεκτὴ. Ἐκτελεῖ ταυτό-

10. Βλ. Δημ. Ν. Παντελοδήμος, «Οἱ πραγματικοὶ λόγοι τῆς ἰδρύσεως τοῦ "Σεράπειου" καὶ ἡ προσφορά τους εἰς τὰ ἀλεξανδρινὰ Γράμματα», *Ἀρχεῖο Θεσσαλικῶν Μελετῶν*, τ. Β', Βόλος 1973, σελ. 149-199, ὅπου σημειώνει: «ὁ μέν Κ. Τσαγκαράδας ἀνέλαβε τὴν ἐκμετάλλευσην θεμάτων ἐκ τῆς ζωῆς τῶν φελλάχων εἰς τὰ διηγήματά του», σελ. 160.

11. Βλ. Mario Vitti, *Ἡ ἰδεολογικὴ λειτουργία τῆς ἐλληνικῆς ἡθογραφίας*, Κείμενα, Ἀθήνα 1974. Παντελής Βουτουρῆς, *Ὡς εἰς καθρέπτην...*, Νεφέλη, Ἀθήνα 1995, σελ. 259-262. Massimo Peri, *Δοκίμια ἀφηγηματολογίας*, Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1994, σελ. 13.

12. Γιὰ ἐκτενέστερη ἀνάλυση τοῦ ὅρου καὶ τὴν ἐφαρμογὴ του στὴν εὐρωπαϊκὴ μυθιστορηματικὴ ἀνάπλαση τοῦ ἀποικιοποιημένου ὑποκειμένου ὅπως αὐτὴ παράγεται στὸ χῶρο τῆς ἀποικίας, βλ. Abdul R. JanMohamed, *Manichean Aesthetics. The politics of Literature in Colonial Africa*, The University of Massachusetts Press, Amherst 1983, σελ. 14-48 καὶ ὅ.π., «The economy of Manichean Allegory: The function of Racial Difference in Colonialist Literature», σὲ Henry Louis Gates, Jr., «Race», *Writing, and Difference*, The University of Chicago Press, Chicago 1986, σελ. 78-106.

13. Γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ἱστορίας στὸ μυθολογικὸ κείμενο, βλ. Ἄννα Τζούμα, *Ἡ διπλὴ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου*, Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα, σελ. 173-174.

14. Ὁ.π.

χρονα καθήκοντα υπηρεσίας και έρωμένης. Έξιτορει, μετά την έπιμονή του Κάμελ, άναδρομικά τις περιπέτειες της: τό θάνατο της μητέρας της, την άκούσια ύποταγή στις σεξουαλικές όρέξεις του θείου της, τή φυγή της, την έγκατάσταση στο σπίτι του συνταγματάρχη Χουσέν Μπέη όπου γίνεται έρωμένη του, τό διωγμό της μετά από την άυτοκτονία του και τέλος την τυχαία γνωριμία με τή συντροφιά των κοινών γυναικών. Στη βίλα του Κάμελ τή θρϊσκει τό ξέσπασμα της επανάστασης. Μετά από τις βίαιες εκδηλώσεις του πλήθους, την καταστολή τους και πριν τή σύλληψη του δικηγόρου από τους Βρετανούς –για τή συμμετοχή του στο κίνημα–, ή Ναμπία έρωτεύεται, από την πρώτη συνάντηση, τόν ώραίο γαιοκτήμονα Γιούσεφ Μπέη και τόν άκολουθεί στο πλούσιο έξοχικό του έγκαταλείποντας τόν Κάμελ.

Στό πρόσωπό της αποδίδονται τυπικά χαρακτηριστικά ανατολίτικης γυναικείας παθητικότητας και αισθησιασμού. Εύκολα, δίχως πολλούς δισταγμούς ύποκύπτει στις έρωτικές διαθέσεις των άνδρων. Η άγνοια βασικών έννοιών –όπως πατρίδα και έλευθερία– και ή άνικανότητα νά κατανοήσει σωστά τό περιεχόμενό τους, προβάλλονται ως έμφυτες και άμετάβλητες ιδιότητες. Η έλαφρότητα και ή άδυναμία της νά έρμηνεύσει όρθολογικά κρίσιμες για τήν πατρίδα περιστάσεις επεκτείνεται και άγκαλιάζει γενικευτικά και όμογενοποιημένα τό λαό. Η έπιλογή, ως κεντρικής ήρωίδας και όνομασίας του κειμένου, της θηλυκής Ναμπίας με τις στιγμαϊες εξάψεις και με την εύκολη και ξαφνική επαναφορά στή βαθειά ριζωμένη παθητικότητά της, έρμηνεύεται σέ ένα δεύτερο επίπεδο άνάγνωσης με την καθλωμένη και άνεξέλικτη μοίρα της περιστασιακά έξεγερμένης Αιγύπτου, ή όποία είναι συνηθισμένη νά ύποτάσσεται στις θελήσεις των άλυσιδωτά έναλλασσόμενων κατακτητών της. Τέλος, ή περιγραφή σάν άγαθή, θελκτική και φιλήδονη «άγρια», συμβαδίζει με άνάλογες άπεικονίσεις –τυπικά δείγματα όριενταλιστικής και άνδροκρατικής γραφής– Ευρωπαίων¹⁵ και άπεικονιών Έλλήνων¹⁶ ταξιδιωτών στην Άνατολή.

Τό τελευταίο κεφάλαιο «Γιάχια έλ Ούάταν» [ζήτω ή πατρίδα], άρχίζει άναφερόμενο στην έναρξη της επανάστασης του 1919 με μιά είδησεογραφικού τύπου πληροφορηση, ενώ τό μεγαλύτερο τμήμα του καταλαμβάνει ή περιγραφή των γεγονότων στην περιοχή του Άσσιούτ. Καμιά θεματική συγγένεια με όσα διαδραματίστηκαν στά προηγούμενα κεφάλαια δέν διακρίνεται για νά προϊδεάσει τόν άναγνώστη στην άνεπάντευτη μεταβολή της πλοκής, ενώ ή έμβόλιμη διαμεσολάθηση του συγγραφέα στην ύποτιθέμενα μυθοπλαστική άπεικόνιση του ιστορικού περιστατικού έμφανίζεται προσχηματικά ιδεολογικοποιημένη. Τους επαναστατημένους Αιγυπτίους χωρίζει σέ δύο άντιπαρατιθέμενες ομάδες προσδίδοντας σέ καθεμιά διαφορετικές έπιδιώξεις και στόχους: στην πρώτη πού άποτελείται από «τήν άνεπτυγμένη τάξη, έλάχιστη άναλογία του πληθυσμού»¹⁷ άνήκουν ό δικηγόρος Κάμελ, διάφοροι πρό-

κριτοι –χωρίς νά κατονομάζονται– και ό τοιφλικός Γιούσεφ Μπέη, ό όποιος, σύμφωνα με τό άφηγηματικό σχόλιο, «είχε άναμυχθεί στο έθνικό κίνημα όχι από βαθύ κι άνώτερο αίσθημα μά για νά λαβαίνει την εύχαρίστηση νά διαβάσει τ' όνομά του στις έφημερίδες».¹⁸ Αύτή ή ομάδα, μετά την έξέγερση των λαϊκών μαζών, χάνει τόν καθοδηγητικό της ρόλο, άποσύρεται, ταυτίζεται με τους ευρωπαίους άποίκους –παρουσιασμένοι ως άλλη συμπαγή και όμογενή όλότητα– και τρομοκρατημένη από τις βαιοπραγίες του λαού, παρατηρεί παθητικά τή «σωτήρια» επέμβαση του βρετανικού στρατού για τήν άποκατάσταση της τάξης και της άστικης εύημερίας.

Η δεύτερη άπαρτίζεται από «τους νομάδες της Λιβυκής όροσειράς»,¹⁹ τους φελλάχους «των κοντινών χωριών»,²⁰ τους «κάτοικους από όλες τις συνοικίες και τά στενοσόκακα»,²¹ τους «φανατικούς Σεϊχηδες, στενοκέφαλους δάσκαλους, άπραγους κι άκριτους μαθητές»²² και τους «κάτοικους του προαστίου της Ουαλιντίας».²³ Κανένας από αύτή την ομάδα δέν προβάλλεται ως διακριτός χαρακτήρας, ενώ, ή παρουσία κάποιων διαφαίνεται μόνο με τή χρήση άόριστων άντωνυμιών. Όλοι αύτοί, σύμφωνα με τόν συγγραφέα-άφηγητή, εισβάλλουν όρμητικά στην πόλη στις «23 του Μάρτη 1919», παίρνουν την κατάσταση στά χέρια τους, καταλύουν κάθε άρχή και έξουσία –με την άνοχή των αυτόχθονων άστυνομικών δυνάμεων–, λεηλατούν πλούσιες κατοικίες και καταστήματα, συμπλέκονται με Βρετανούς και Ίνδους στρατιώτες και, τέλος, με την εμφάνιση του ύδροπλάνου χαρακτηρισμένου σάν «ουράνιος τιμωρητής»,²⁴ διασκορπίζονται και λουφάζουν. Η συμπεριφορά και ή δράση της δεύτερης ομάδας περιγράφεται με τους χαρακτηρισμούς: μπουλούκια άσύντακτα κι άπειθάρχητα, άντάρτες, άνθρώπινο κύμα, ταραχοποιοί, όχλαγωγοί, τρελοί από τόν εύκολο θρίαμβο, αύτεξούσια κι άμέτρητα μπουλούκια, άνθρώπινα κοπάδια, επαναστάτες, θρασεϊς, άχαλίνωτος όχλος, μάζες του όχλου, συρφετός, πλήθη όδηγούμενα από πρωτόγονα ένστικτα, από φανατισμό κι άπό ροπή προς τήν καταστροφή, ξυπόλητοι κι άπαιδευτοι, κακοποιά στοιχεία, συμμορίες, έπιδρομείς, συμμορίτες, μανιακοί βάνδαλοι, άγροίκοι χωριάτες, άσυλλόγιστος

15. Βλ. Edward W. Said, *Όριενταλισμός*, μετάφ. Φ. Τετζάνης, Νεφέλη, Άθήνα 1996, σελ. 227-231.

16. Η Diane Haas άναφέρει τόν Κ. Ούράνη, ενώ εκτιμᾷ ότι ή στάση του Ν. Καζαντζάκη διαφοροποιείται.

17. Κ. Τσαγκαράδας, ό.π., σελ. 124.

18. Ό.π., σελ. 160.

19. Ό.π., σελ. 142.

20. Ό.π., σελ. 142.

21. Ό.π., σελ. 143.

22. Ό.π., σελ. 154.

23. Ό.π., σελ. 149.

24. Ό.π., σελ. 157.

όχλος, αντίθασα στοιχεία, κακοποιοί, ασυλλόγιστο κι αναρχικό κίνημα.²⁵

Τό κείμενο κινείται μέσα στα συμφραζόμενα, πού, σύμφωνα με τόν Άνουαρ Άμπντ έλ Μαλέκ (Άνουαρ Abd el-Malek) «στό επίπεδο τής θεματικής, [οί Όριενταλιστές] υίοθετοϋν μιά έσεναιαλιστική αντίληψη τών υπό μελέτη χωρών, έθνών και λαών τής Άνατολής, αντίληψη ή όποία εκφράζεται μέσω μιās χαρακτηριστικής έθνικιστικής τυπολογίας [...] και σύντομα θά προχωρήσει με αυτήν ως τόν ρατσισμό».²⁶ Ειδικότερα, έντάσσεται σέ μιά παράδοση σκέψης, διαμορφωμένης στό πλαίσιο τών ιδεολογικών έπιλογών τής μεγαλοαστικής αιγυπτιώτικης τάξης, ή όποία, αντιμετωπίζοντας τό ίθαγενές στοιχείο από θέση ισχύος και πολιτισμικής άνωτερότητας, τοϋ άρνείται κάθε θετική επένεργεια στό ιστορικό γίνεσθαι. Ταυτόχρονα, εκδηλώνει τήν έπιθυμία διατήρησης τής βρετανικής άποικιοκρατίας άφου οι Αιγύπτιοι, τόσο οι «ήμμαθεΐς» μμητές τοϋ ευρωπαϊκού πολιτισμοϋ όσο και οι «αμόρφωτοι», άποδεικνύονται άνώριμοι νά διαχειριστοϋν τήν πολιτική διακυβέρνηση τής χώρας με τρόπο πού άρμόζει στό δυτικό μοντέλο.

Η νουβέλα *Νουρεντίν Μπόμπα*, γράφτηκε έν θερμώ, διαμορφωμένη από τίς πυρετώδεις συνθήκες τοϋ αντιμπεριαλιστικού πολέμου τοϋ Σουές στα 1956. Άφορμή τής έκρηξης του υπήρξε ή άπόφαση τοϋ προέδρου Γκαμάλ Άμπντ έλ Νάσερ νά έθνικοποιήσει τή δώρυγα. Ό συγγραφέας είναι πιά σαράντα πέντε χρόνων και ή βιωματική παιδική έμπειρία τής επανάστασης τοϋ 1919 «έκανε τό δρόμο τής». Η διαδρομή αυτή χαράχτηκε από τήν παιδική μνήμη, τήν ισχυρή συναισθηματική έπίδραση τής μητέρας του,²⁷ τή ζωή του στην Άνω Αίγυπτο, τήν προσχώρησή του στό μαρξιστικό κίνημα, τήν αντιφασιστική δράση στα χρόνια τοϋ μεσοπολέμου και τή συμμετοχή στό κίνημα τής ελληνικής έθνικης αντίστασης όπως εκτυλίχθηκε στή Μέση Άνατολή. Ό Στρ. Τσίρκας άν και με τό *Νουρεντίν Μπόμπα* προσλαμβάνει αναπλάθοντας τήν επανάσταση τοϋ '19 ως κεντρικό ιστορικό υλικό, έντούτοις, αισθάνεται ότι δέν τό έχει έξαντλήσει άφου έντοπίζονται τόσο προγενέστερες όσο και μεταγενέστερες χρήσεις και αναπλάσεις του. Μέσα σ' ένα προσυνθεσιακό περιβάλλον βιωματικών καταβολών και κειμενικών χρήσεων και σ' ένα μετασυνθεσιακό άφηγηματικών προεκτάσεων, τόν κεντρικό πυρήνα κατέχει ή νουβέλα *Νουρεντίν Μπόμπα*, ή όποία με τούς φωτισμούς τών συνισταμένων της έρμηνεύεται σφαιρικότερα.

Στά διηγήματα *Ό Ζντ Άχμετ στήν πολιορκία τοϋ Π.Κ.Π.* (1947) και *Ό μεπχλιδάνης με τό γάδαρο, τούς δύο σκύλους και τό νταούλι* (1945), οι τραυματικές ή ένδοξες μνήμες πού ανακαλοϋν οι δύο Αιγύπτιοι από τήν επανάσταση τοϋ '19, τούς βοηθοϋν νά κατανοήσουν και στή συνέχεια νά συμπαρασταθοϋν στους Έλ-

ληνες στρατιώτες οι όποιοι άγωνίζονται ένάντια στις βρετανικές έπεμβάσεις στις ένδοελληνικές πολιτικές έξελίξεις. Ταυτόχρονα, οι Έλληνες προβάλλονται ως συναγωνιστές με τούς Αιγύπτιους στόν κοινό ανταποικιακό άγώνα. Η ιστορική μνήμη τών λαϊκών αιγυπτιακών στρωμάτων διασταυρώνεται με τήν παροντική αντιβρετανική δράση τών Έλλήνων. Οι Αιγύπτιοι ένθαρρύνονται νά συνεχίσουν τό δικό τους έθνικοαπελευθερωτικό άγώνα ένω οι Έλληνες έξοικειώνονται με τίς έμπειρίες τών Αιγυπτίων. Στο πεδίο ανταλλαγής κοινών ανταποικιακών πρακτικών όραματίζεται ό Τσίρκας τή συναδέλφωση τών δύο λαών.

Άν και για λόγους οικονομίας και γενικότερου σχεδιασμοϋ σύνθεσης τής νουβέλας²⁸ ό πρωταγωνιστής Νουρεντίν Μπόμπα δέν μεταφέρει τή δράση του στό Κάιρο τής «Αριάγνης», έντούτοις, οι άγωνιστικές καταβολές τίς όποιες ό Γιούνες, μυθιστορηματικό πρόσωπο τής τριλογίας *Άκυβέρνητες Πολιτεΐες*, έχει από τήν επανάσταση τοϋ Σάαντ Ζαγλούλ συντελοϋν άποφασιστικά στή δική του ένεργό έμπλοκή στό πλευρό τοϋ αντιφασιστικού άγώνα τών Έλλήνων. Μέσα από τήν προβολή παρόμοιων συγκλίσεων στις ιστορίες τών δύο λαών αναγνωρίζεται ή πληθυντική ταυτότητα τοϋ Στρατη Τσίρκας, βαθεία ούμανιστική, άπλόχωρη και άνοιχτή σέ δυναμικές άναγνώσεις.

Η παιδική μνήμη τής έξέγερσης τοϋ 1919 παίρνει τήν αϋτοβιογραφική άφηγηματική μορφή τής:²⁹

«[...] Όταν στα 1919 ξεσηκώθηκε ό αιγυπτιακός λαός και ζητοϋσε τήν άνεξαρτησία του, εμείς μέναμε σέ μιά γειτονιά τοϋ Καΐρου, μάλλον λαϊκή [...] Ένας από κείνους πού μās πληροφοροϋσαν για τό τί γίνεται παραέξω ήταν ή γαλατού μας [...] Έφτανε κατά τίς όχτώ κι άρχινοϋσε: κακό χρόνο νάχουν, οι Έγγλέζοι, οι πήξοι, οι δείξει [...] Άμ κι οι Άρμένηδες νά σοϋ πώ τί άκουσα... Μιλοϋσε κι όλο τσιγκλοϋσε τή μάνα μου. Τό λογικό τής έλεγε πώς δέν γίνεται, έπρεπε και μεΐς νά είμαστε άπ' τήν αντίθετη πλευρά. Η μάνα μου,

25. Βλ. Κ. Τσαγκαράδας, *Ναμπία*, σελ. 143-166.

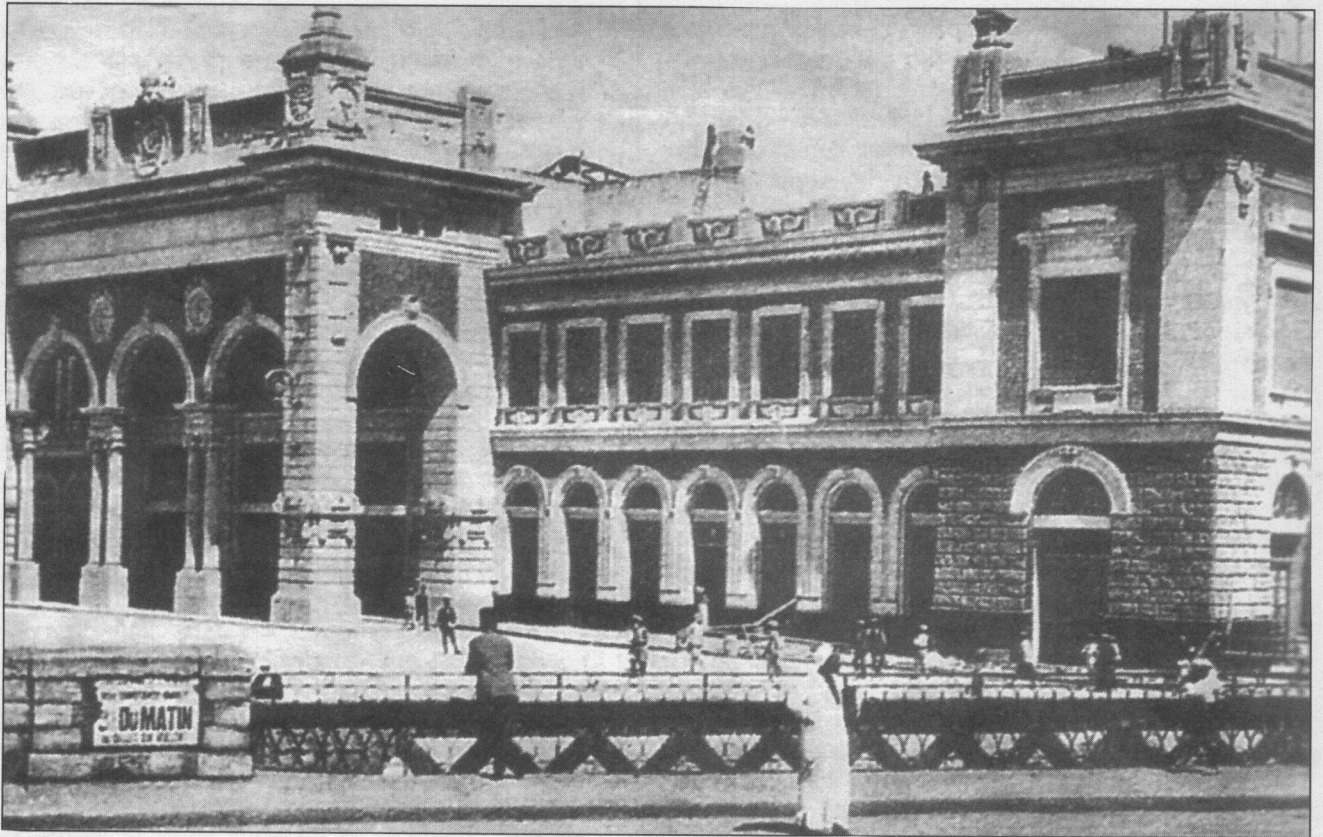
26. Όπως παρατίθεται στό Edward W. Said, ό.π., σελ. 122.

27. Βλ. Ν. C. Germanakos, An interview with three contemporary Greek writers: Stratis Tsirkas, Thanassis Valtinos, George Ioannou, *Boundary 2, a Journal of Postmodern Literature/Greece* [άφιέρωμα], State University of New York 1973, σελ. 267-313. Ό Στρ. Τσίρκας θυμάται: «I inherited her racial and religious tolerance, which I was able to absorb even more thoroughly when I witnessed her attitude toward the Egyptian people in their struggle to gain independence», σελ. 282.

28. Βλ. Στρατής Τσίρκας, *Τά ήμερολόγια τής τριλογίας*, 3η έκδ., Κέδρος, Άθήνα 1981, σελ. 49-50.

29. Βλ. Στρ. Τσίρκας, «Μηδέν άγαν Αϋγουστε!», *Η Αϋγή*, Άθήνα, 4 Φεβρ. 1962

Σιδηροδρομικός Σταθμός Καΐρου στην 'Αλεξάνδρεια

πού είδε με τά μάτια της τ' άγγλικά πολυβόλα
νά θερίζουν τούς διαδηλωτές του μαχαλά μας,
είχε πάρει θέση, όριστικά και άμετάκλητα [...]

[...] Ένα πρωί, λοιπόν, καθώς έρχόταν, είδε στο
γειτονικό μας μαχαλά τό πλήθος νά λυντσάρει
δύο 'Αρμένηδες μπαλωματάδες. Ήταν άδέλφια,
έργατικοί και άκακοί άνθρωποι πού μέναν σ' ένα
καμαράκι σέ ταράτσα. Έφτασε ή γυναίκα κι
έτρεψε σάν τό φύλλο. Ζήτησε νερό, μά δέν κατέ-
βαινε. Άρχισε νά λέει τί είδε. Καί κει τήν πήραν
τά δάκρυα, μου έδωσε τό ποτήρι κι έπεσε στην
άγκαλιά της μάνας μου: 'Αχ, άδελφή μου. Μά τί,
θεριά γενήκαμε πιά;»

Σέ προγενέστερη χρονική στιγμή από τόν χρόνο της
αυτοβιογραφικής γραφής τό επεισόδιο πού άφηγειται
ή γαλατού είχε ήδη πάρει τή θέση του, μέ τίς ανάλο-
γες μεταπλάσεις και κειμενικές αναπροσαρμογές, στο
Νουρεντίν Μπόμπα.

Η νουβέλα άρχίζει και τελειώνει σέ πρωτοπρόσωπη
γραφή —συνάντηση προσωπείου-συγγραφέα μέ τόν ά-
φηγητή— ενώ ή άφήγηση έκτυλίσσεται σέ τριτοπρόσω-
πη μέσα από τόν έσωτερικά έστιασμένο άφηγητή μά-
στρο Πολύβιο. Άν και ό χρόνος δράσης της έπικε-
ντρώνεται στην έξέγερση του '19, όπως αυτή διαδρα-
ματίζεται στην περιοχή του Ντεϋρούτ, οι τομές στο

παρελθόν άγγίζουν τρεις σημαντικές χρονικότητες
στην ιστορική εξέλιξη της Αιγύπτου: ή βαθύτερη φτά-
νει μέχρι τήν εποχή της διακυβέρνησης του Χεβίδη
Ίσμαήλ (1863-1879) για νά εξηγηθεί ή προέλευση της
περιουσίας, της έξουσίας και της μεταγενέστερης αντι-
βρετανικής στάσης του όθωμανικής καταγωγής Πασά
της περιοχής ή επόμενη συναντά τήν άρχή της 'Αγ-
γλοκρατίας (1882) για νά ιστορηθεί ή αναδιάταξη του
συστήματος της οικονομικής ισχύος και της έξουσίας
στην περιοχή της Άνω Αιγύπτου μέ τήν εγκατάστα-
ση των Καμάνηδων —νέας πλουτοκρατικής φυλετικής
όμάδας— των όποιων ή κυριαρχία και τά συμφέροντα
έξαρτώνται από τή συνεργασία τους μέ τό άποικιακό
διοικητικό σύστημα: τέλος, ή πλησιέστερη άφορά στίς
άρχές του 20ού αιώνα μέ τήν εμφάνιση του Έλληνα
Ροζάκη, εκπροσώπου του μεγαλοαστικού *mutamassi-*
*run*³⁰ κεφαλαίου, τό όποιο προέρχεται από τήν έκβιο-

30. Η άραβική λέξη *mutamassirun* σημαίνει αιγυπτιο-
ποιημένος. Έδώ αναφέρεται στο ιδιωτικό κεφάλαιο των
ξένων πού κατοικούν στην Αίγυπτο. Χρήση του όρου γί-
νεται στο Joel Beinin, Zachary Lockman, *Workers on the*
Nile, The American University in Cairo Press, Cairo 1998.

μηχανισμό της βαμβακοπαραγωγής και τον παρασιτισμό της τοκογλυφίας, ενώ ταυτόχρονα χαράσσεται μία μεταγενέστερη στο μελλοντικό χρόνο με τη μυθοποίηση των ήρωϊκών κατορθωμάτων του Νουρεντίν Μπόμπα και την προσδοκία της επανεμφάνισης του ίδιου ή του γιου του –σύμβολο της αναγεννημένης Αιγύπτου– για να ολοκληρώσει το άνολοκλήρωτο όραμα της επανάστασης του '19.

Στή βάση της κοινωνικής και οικονομικής πυραμίδας βρίσκονται οι φελλάχοι, ο ιδιοκτήτης φελούκας (βαρκάρης) Νουρεντίν Μπόμπα, ο μηχανικός της βαμβακομηχανής μάστρο Πολύβιος, ιστορικό δημιούργημα της τάξης των ελλήνων διομηχάνων, ο κόπτης Άραφα, εκπρόσωπος της νεοσύστατης αιγυπτιακής εργατικής τάξης. Στην επόμενη κλίμακα ο κόπτης δικηγόρος, φορέας του αιγυπτιακού υπαλληλικού και διανοούμενου στρώματος (*effendiyya*), μαγαζάτορες και μικροέμποροι. Στην ανώτερη βαθμίδα συνωθούνται οι τσιφλικάδες, με αντιπρόσωπό τους τόν πασά, οι Καμάνηδες και ο Έλληνας βιομήχανος Ροζάκης. Ένώ ή συμμετοχή στην εξέγερση των ανθρώπων που απαρτίζουν τις δύο κατώτερες βαθμίδες παρουσιάζεται καθολική, ή ανώτερη διαφοροποιείται: οι Καμάνηδες και ο Ροζάκης απέχουν. Τά συμφέροντα και ή εϋημερία τους προστατεύονται από τή βρετανική άποικιοκρατία, άφου άποτελούν τά συνεργατικά ίθαγενή και ξένα στρώματα των «μικρών λευκών». Οι δράσεις, οι συγκρούσεις και αντιπαλότητες που παρουσιάζονται στο έσωτερικό των κοινωνικών τάξεων δικαιολογούνται και ανταποκρίνονται στο συγκρουσιακό κοινωνικοπολιτικό άποικιακό και αντιαποικιακό περιβάλλον. Οι άκραιοι πράξεις διαφόρων ομάδων, οι όποιες δέν συγκλίνουν με τήν ένωτική πορεία της πλειονότητας, περιγράφονται ως περιθωριακά και περιστασιακά φαινόμενα, ενώ τά κίνητρά τους εξηγούνται μέσα από τά λόγια του Πασά: «Ο κόσμος πεινά, πάρτε το χαμπάρι!». Τό ξεσπάσμα και ή παρέλαση του λαού άποδίδονται μέ έναν τόνο έπικό και πανηγυρικό όπως ο αιγυπτιακός λαός εκδηλώνεται σέ στιγμές κεφιού και ξεφαντώματος: στους γάμους μέ τίς ζαγροϋτες, στά μούλεντ μέ τίς πολύχρωμες συνάξεις των ταγμάτων των σούφι και των δερβίσηδων, στίς καθημερινές χαρές μέ αϋθόρμητες, ζωηρές έκφράσεις του προσώπου και έντονες χειρονομίες. Τό όλο σκηνικό συνοδεύει, σάν προμάντεμα, ο έλεγειακός ήχος των τραγουδιών των γυναικών. Η καταστολή που έπέρχεται δέν δικαιολογείται ως έπιθυμητή τιμωρία για τή διατάραξη της άποικιακής ήρεμίας αλλά έπιβάλλεται ως δυναστευτική βεδήλωση του λαϊκού σώματος, ενώ ή έξαφάνιση του πεντηκοστού κρεμασμένου κορμιού που άνήκει στο Νουρεντίν Μπόμπα ύπόσχετα τή μελλοντική, άναστημένη έπιστροφή για νά ολοκληρώσει τά αίτήματα της επανάστασης του '19.

Κεντρική φυσιογνωμία ο βαρκάρης Νουρεντίν Μπόμπα γρονθοκοπείται και ταπεινώνεται από τόν άγγλο έπαρχο Κόξον και καταδιώκεται έπειδή ή μεταφορά

προϊόντων από τά κανάλια του Νείλου μειώνει τά ύπέρογκα κέρδη των Καμάνηδων, που έλέγχουν τίς χερσαίες μεταφορές. Ο Νουρεντίν άπαντάει δολοφονώντας τόν Κόξον. Σέ αντίποινα τό χωριό του πυρπολείται, οι γυναίκες διάζονται όμαδικά από τούς στρατιώτες, ο ίδιος καταζητείται, κρύβεται, οργανώνει τήν εξέγερση στην περιοχή του Ντεϊρούτ και άναδεικνύεται λαϊκός ήρωας. Άν και ή ιστορία εισβάλλει κυριαρχικά στή σκηνή, έναλλάσσεται και, φορές ύποχωρεί στο παρασκήνιο, όταν περιγράφονται λυρικά ο τόπος, ή οικογενειακή ζωή του Νουρεντίν Μπόμπα και οι άσχολίες του Πολύβιου μέ τή μηχανή του.

Ο Νουρεντίν Μπόμπα, πλασμένος από τόν συγγραφέα του μέ ρεαλιστική πειστικότητα, μεταγγίζει στο σώμα της αιγυπτιακής λογοτεχνίας και κατ' έπέκταση της νεοελληνικής έναν άλλόφυλο, ανατολικό, Αιγύπτιο λαϊκό ήρωα: αναδιατυπώνει μέ ανατρεπτικούς όρους τήν ήγεμονική όριενταλιστική αφήγηση της αιγυπτιακής διασποράς άνασύροντας στην επιφάνεια τήν περιφρονημένη και διασυρμένη αιγυπτιακή λαϊκότητα. Ο βαρκάρης ήρωας Μπόμπα του Στρατή Τσίρκα συναντάει τόν φοιτητή ήρωα Φάχμι του Ναγκίμπ Μαχφούζ στον ίδιο αντιαποικιακό άγώνα των Αιγυπτίων.³¹ Οι δυό άλλόγλωσσοι συγγραφείς άλληλοαναγνωρίζονται μέσα από τή γραφή τους, ή όποία παράγεται στο άποικημένο αιγυπτιακό περιβάλλον. Οι δυό περιθωριακές γλώσσες, ή άραβική και ή ελληνική, μέσα στο παγκόσμιο πολιτισμικό σύστημα αντιπαρατίθενται προς τήν ήγεμονική άποικιακή αφήγηση του άραβικού ύποτελους ύποκειμένου προτείνοντας τή δική τους αλήθεια μέ στόχο τήν ύπονόμηση του άποικιακής συνάρθρωσης όριενταλιστικού λόγου.

Γιά νά φωτίσω καλύτερα τή διακειμενική αντιπαραθετική σχέση που αναπτύσσει ο Νουρεντίν Μπόμπα μέ τή *Ναμπία* παραθέτω αντιιστικτικά τά όμοθεματικά έπεισόδια από τά δύο κείμενα και συνεξετάζω τό διαφορετικό άφηγηματικό και ιδεολογικό χειρισμό τους.³²

1α. *Άπρόοπτη έπίσκεψη τεσσάρων πολιτευόμενων πατριωτών στην Άρμωστία της Κατοχής μέ πρωτόφαντη και θαρραλέα άπαίτηση τήν άνεξαρτησία της Αιγυπτιακής πατρίδας, στάθηκε τό πρώτο ξεκίνημα, ο πρώτος πύραυλος που οδήγησε στην επαναστατική άπόπειρα του 1919.*

Κι όταν οι τέσσερες άρχηγοί περιωρισθήκαν στη Μάλτα ή ναρκωμένη αιώνες τώρα γή των Φαραώ, άποτελώντας άπέραντο στρατόπεδο άόπλων σά νά ήλεκτρίσθηκε από τή πράξη της βίας και δίχως νά νοιώσει καλά τό νόημα βροντοφώνησε στους διάπλατους όρίζοντες «άνεξαρτησία για θάνατος!».

31. Βλ. Ναγκίμπ Μαχφούζ, *Ο δρόμος κοντά στο παλάτι*, μετάφ. Μ. Χωρεάνθη, Μ. Σταυρίδου, έκδ. Ψυχογιός, Άθήνα 1995.

32. Τό πρώτο άπόσπασμα σέ κάθε ζεύγος είναι από τή *Ναμπία* ενώ τό δεύτερο από τό *Νουρεντίν Μπόμπα*.

16. Τό 1918 βγήκε ο Πρόεδρος Ουίλσον κι έταξε τά δεκατέσσερα σημεία. Τό κόμμα τού Πασά πήρε σημείωση. Έβαλε τούς ανθρώπους του νά λένε: «Θέλουμε κι εμείς τήν ανεξαρτησία μας. Νά πουλάμε τά βαμβάκια μας όπως μάς άρέσει, νά μήν έχουμε έγγλέζους έπιθεωρητές και κόντρα έπιθεωρητές πάνω στό κεφάλι μας». Οί φελλάχοι άποκρίνονταν: «Δέν είναι πιά ζωή. Ό,τι σκουπίδια είχε τά φάγαμε. Τά παιδάκια μας κοιμούνται νηστικά. Καλύτερος ό θάνατος!». Τήν άλλη μέρα τής Άνακωχής, ό Ζαγλούλ πασάς παρουσιάστηκε μέ τούς συντρόφους του στήν Άρμωστεία και ζήτησε τήν πλήρη ανεξαρτησία. «Θά δοϋμε» είπαν οί Άγγλοι. Στο Κάιρο και τήν Άλεξάνδρεια γινήκανε διαδηλώσεις.

Στό πρώτο παράθεμα ή άπροειδοποίητη και άναιτιολόγητη άπαίτηση τής ανεξαρτησίας άπό τούς Αίγυπτίους παρουσιάζεται ως αίτια και άφορμή για τήν έπαναστατική άφύπνιση ενός λαού, τού όποιου ή άγνοια τόσο τού έγχειρήματος όσο και τών στόχων του προβάλλεται παγιωμένη και άμετάβλητη. Η χρήση τού δημοσιογραφικού λόγου επιδιώκει νά παρουσιάσει τά γεγονότα μέ «άντικειμενικό» τρόπο. Η πρώτη αυτή παράγραφος τού κεφαλαίου «Γιάχια έλ Ουάταν» προεικάζει τήν εξέλιξη και τήν άποτυχία τού κινήματος μέσα άπό τά συμπερασματικά σχόλια τού συγγραφέα-άφηγητή: «Υποτιμοϋσεν [ό Κάμελ] ίσως τήν πνευματική φτώχεια πού βασιλεύει στους όχλους και τή δίψα τής κοινωνικής αναστάτωσης πού φωλιάζει στους φερέοικους βαστάζους»,³³ και «όχι, ποτές ό λαός δέν θά ένωθε τί σημαίνει άληθινά πατρίδα».³⁴ Οί άντιλήψεις αυτές συγχρονίζονται μέ τήν άποψη πού ό Έντουαρντ Σαϊντ άποδίδει στόν πρώτο άγγλο άρμωστή Κρόμερ σχετικά μέ τήν άνάδυση τής αίγυπτιακής έθνικής συνείδησης: «[στην] τελευταία έτήσια άναφορά του άπό τήν Αίγυπτο [ό] Κρόμερ διακήρυσσε ότι ό αίγυπτιακός έθνικισμός ήταν μιά “έντελώς νεωτεριστική ιδέα” και ένας καρπός έξωτικής μάλλον παρά αυτόχθονης προελεύσεως».³⁵ Στο πεδίο τής άλληλοδιείδωσης τών διαφορετικών ειδών λόγου στό πλαίσιο τού όριενταλισμού ή άποψη τού άποικιακού άξιωματούχου διασταυρώνεται μέ τήν έρμηνεία πού ό πανεπιστημιακός Μπέρναρντ Λιούις (Bernard Lewis) δίνει για τήν άραβική λέξη *thawra* (έπανάσταση).³⁶ «Τό ουσιαστικό θάουρα σήμαινε άρχικά τήν έξαψη, όπως στή φράση πού παρατίθεται στή Σιχά, ένα βασικό μεσαιωνικό άραβικό λεξικό, «κιντάζιρ χάττα τάσκουν χαντίθι λ θάουρα», περίμενε μέχρι νά σοϋ περάσει ή έξαψη — μιά πολύ ταιριαστή συμβουλή...». Άπό τήν όπτική τώρα τού Τσίρκας, ή περιγραφή τού άνάλογου έπεισοδίου στό *Νουρεντίν Μπόμπα* τοποθετεί τήν έναρξη τής έπανάστασης μέσα στό διεθνές πολιτικό κλίμα τής εποχής, τήν κοινωνική άδικία πού έπικρατεί στήν Αίγυπτο, ειρωνεύεται τή ρητορική μεγαλοστομία τών δυτικών ήγετων και τήν πολιτική άναβλητικότητα πού

άκολουθεί ή Βρετανία επιδιώκοντας τήν παραπομπή τού ζητήματος στίς έλληνικές καλένδες. Προσθέτει κοινωνικά αίτήματα στό άντιαποικιακό έγχειρήμα τών Αίγυπτίων συντασσόμενος μέ τήν έξω-ευρωπαϊκή μαρξιστική παράδοση, ή όποία προσεγγίζει μέ διάθεση κατανόησης τήν άγροτική προέλευση τών άπελευθερωτικών κινήματων τού Τρίτου Κόσμου κατά τό μεσοπόλεμο. Ο άφηγητής παρουσιάζεται και άπουσιάζει διαλεκτικά δίνοντας τό λόγο στίς φωνές τών ύποκειμένων για τήν άφηγηματική διαχείριση τού έπεισοδίου.

2α. Μόνο σάν άκουσε πώς φανατικοί χωριάτες βασάνισαν και στό τέλος κατακρεούργησαν σκληρά σέ κοντινό σταθμό έπτά Άγγλους στρατιωτικούς, νέους και ξανθούς γαλανόματους πού ταξίδευαν άνύποπτοι μέ τραίνο.

— Τί κρίμα, είπε στό Σέχ Άλη πού τής διηγήθηκε τό τρομερό κακούργημα, τί κρίμα νάνε όμορφοι και νέοι!

Τήν ίδια παρατήρηση θά έκαμαν κ' οί περισσότεροι ντόπιοι.

2β. Ζούλεψε ό Πασάς. «Βρέ σεΐς, τούς λέει, τί φωνάζετε “θάνατος στους Έγγλέζους”. Μόνο λόγια: Νά, εκεί μέσα είναι. Σκοτώστε τους!». Τρέχει ό Σελίμ στόν όδηγό. «Βάλε μπροστά, τού λέει, τσαλαπάτησε τους. Φεύγα!». Βρουχήθηκε ή λοκομοτιίδα, έβγαλε καντό άτμό και κατάκαψε τά πόδια μερικών ξεκίνησε. Τό πλήθος όμως είχε ξανακαταλάβει τό τραίνο. Βγάλαν οί Άγγλοι τά περιστροφα. Ός τό Δερμοάς είχαν γίνει όλοι τους κομματάκια. Τό παιδάριο ό Αυστραλός, πού έδγαλε και ύπόγραφε τέσκια για νά σπλαχνιστούνε, τό ρίξανε ζωντανό μέσα στό καζάνι. Πάλαιψε ό θερμαστής τής άτμομηχανής για νά τό σώσει, άδικα. Στο Δερμοάς, ένας χασάπης κρέμασε τά κομμάτια στά τσιγκέλια του, γύριζε στους δρόμους και πουλούσε «ένα σελίνι τό ρότολο, τό έγγλέζικο κρέας». Άπό πίσω ή μαρίδα ξανάλεγε τό ίδιο τραγουδιστά, όπως κάνουμε στά Μουίλετ, όταν βγάξουν στόν περίπατο καμιά γέρικη γκαμύλα πού είναι για σφάξιμο. Όταν μπήκανε στό σοκάκι πού είναι τά μπροντέλα, μιά γυναίκα στεκόταν στό παραθύρι και ξεψείριάζε τά μαλλιά της. Χώθηκε μέσα διαστικά, τράβηξε τό σεντόνι και τό έριξε άπάνω στό κρέας. «Καταραμένοι», τούς είπε, «δέ φοβόσαστε Θεό σεΐς!».

Η λύπη τής Ναμπίας, πού ταυτίζεται μέ τήν πλειονότητα τών όμοεθνών της, έχει καθαρά αισθητικά, αισθησιακά κίνητρα. Η συγκίνηση προέρχεται άπό μιά

33. Τσαγκαράδας Κ., ό.π., σελ. 155.

34. Ό.π., σελ. 159.

35. Βλ. Edward Said, ό.π., σελ 55.

36. Ό.π., σελ. 379-380.

έρωτική Έλξη πού αισθάνεται ο ίθαγενής σκουρόχρωμος πρὸς τὸν λευκὸ ξένο καὶ ἐξαντλεῖται στὴν παρόρμηση τοῦ ἐνοστικτοῦ. Στὴ συγκεκριμένη, μάλιστα, περίπτωση ἡ θηλυκὴ ἐκδοχὴ ἐπιτείνει τὸν κοινὸ αὐτὸ τόπο τοῦ ὀριενταλιστικοῦ λόγου. Τὸν ἴδιο αισθησιακὸ ἐρεθισμό, ἄλλωστε, ὑποστηρίζει ὁ Αἰγυπτιώτης κριτικὸς Τίμος Μαλάνος³⁷ ὡς τὸ μοναδικὸ κίνητρο τοῦ Κ. Π. Καβάφη γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ ποιήματος 27 *Ιουνίου 1906, 2μ.μ.*, ἀντιστεκόμενος πρὸς τὴν ἐρμηγεία τοῦ Τσίρκα, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει τὸ ἔναυσμα τῆς γραφῆς στὰ ἀντιποικιακὰ συναισθήματα τοῦ ποιητῆ:

«Υπῆρξε [ὁ Καβάφης] πρωτίστως ἕνας ἐρωτικὸς ἄνθρωπος, πρᾶγμα πού ἐρχεται νὰ μᾶς τὸ ἐπιβεβαιώσει ἀκόμη μιά φορά τὸ γεγονός ὅτι, ἀπὸ τοὺς τέσσερις κρεμασμένους, ὁ μόνος πού συγκίνησε τὴν ποιητικὴ του εὐαισθησία δὲν εἶναι, ὅπως κανεῖς θὰ περίμενε, ὁ ὀγδοντάρης ἀγωνιστὴς τῆς ὁμάδας, ἀλλὰ ὁ νεότερος καὶ τὸ σῶμα του».

Τὸ δεύτερο, πέρα ἀπὸ τὸ εἰδικὸ φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ διαδοχικὴ σύνθεση τοῦ παιδικοῦ διώματος τοῦ συγγραφέα –πότε μυθοποιημένο, πότε αὐτοβιογραφούμενο–, ἀναλαμβάνει νὰ διασώσει τὴν τιμὴ καὶ τὴν ἀνθρωπιά τῆς Αἰγύπτου μὲ τὴ μορφὴ τῆς πόρνης. «Τὸ αἶσθημα τῆς γαλατοῦς» δὲν εἶναι κτῆμα μονάχα τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ ὅλα τὰ κοινωνικά καὶ μορφωτικά στρώματα, ἀλλὰ συναντιέται, στὴν πιὸ δικαιωμένη ἐκφρασὴ του, στὴν ψυχὴ πού κατοικεῖ τὸ πιὸ κοινόχρηστο καὶ διασπασμένο σῶμα αὐτῆς τῆς πατρίδας. Αὐτὴ ἡ ἐπιλογή, σὲ ἕνα δεύτερο ἐπίπεδο ἀνάγνωσης, ἀποτελεῖ τὴν ἀνατροπὴ τῆς ὀριενταλιστικῆς ἀναπαράστασης τῆς Ἀνατολίτισσας.

3α. Τρεῖς ὥρες χρειάστηκαν γιὰ νὰ μεταφέρουν θριαμβευτικὰ στοὺς ἄμους ὅσα εἶχε σωρῆσει τὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα τοῦ ἰδιοκτήτη. Κι ἀδύνατο κανεῖς νὰ φαντασθεῖ καυστικώτερη εἰρωνεία ἀπὸ ἕνα ξυπόλητο χαμίμι βγαίνοντας ἀπὸ κεῖ μὲ ὕφος σοβαροῦ πελάτου καὶ φέροντας στίς ἀμασχάλες του γιὰ τὸ ἀσφαλέστερο δέμα μεταξωτό, γιὰ ἀσημικά τουαλέτας νὰ ξελαρυνγίεται «γιάχια ἐλ Οὐάταν!».

3β. Πῶς κοιμήθηκα δὲν ξέρω. Τὸ πρῶτὶ ἀκούω φωνές καὶ ντουφεκιές ἀπὸ πέρα, μέσα ἀπὸ τὴν πόλη. Σύρθηκα κι ἀνοιξα τὰ πανζούρια. Τίποτα. Δυὸ γυναῖκες μιλοῦσαν κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο. Ἔστησα τὰ αὐτὶ.

– Ποῦ τὸ πᾶς τὸ στάρι μέσα στὴν ποδιά σου; ἔλεγε ἡ μιά.

– Ὁ κόσμος τώρα εἶναι ἐλεύθερος, ἀδελφή μου. Τρέχα νὰ πάρεις πρὶν τελειώσει.

Εἶχανε σπάσει τίς ἀποθήκες τῆς Τράπεζας καὶ μοιράζονταν τὰ γεννήματα. Ὅσο μπορούσε νὰ σηκώσει ὁ καθένας ἔπαιρνε.

Τὸ πρῶτο παράθεμα μὲ τὴν τριτοπρόσωπη «ἀντικειμενικὴ» περιγραφή πού ἐμφανίζεται, ἐμπεριέχει τὸ εἰρωνικό σχόλιο τοῦ ἀφηγητῆ φορτίζοντάς το μὲ τὴν

ἰδεολογικὴ στάση του. Ὁ λαὸς ἐγκλεισμένος μέσα στὴν τυφλὴ, παρορμητικὴ ἔξαψη –ἀποκλειστικὸς τρόπος ἀντίδρασης μετὰ ἀπὸ τὴ νάρκωση αἰῶνων– παρουσιάζεται νὰ μεταχειρίζεται τὴν ἔννοια τῆς πατρίδας γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἰδιοτελεῖ καὶ ὠφελμιστικὰ συμφέροντα. Εἶναι ἐπιβεβλημένο, συνεπῶς, κάποιος ἄλλος ἐξωτερικὸς θεσμικὸς φορέας νὰ ἀναλάβῃ τὴ διακυβέρνηση καὶ ταυτόχρονα τὸ ἱεραποστολικῆς θέρμης ἔργο τῆς «ἐκπολιτιστικῆς» ἀποστολῆς πού σκοπὸ ἔχει νὰ χαλιναγωγῆσῃ τὰ «βάρβαρα» ἐνοστικὰ τοῦ φανατικοῦ μουσουλμανικοῦ λαοῦ. Ἡ ἀποψη τοῦ συγγραφέα συντονίζεται μὲ τὴν πολιτικὴ πρόταση πού διαβιβάζει ὁ τότε Ἕλληνας πρέσβης στὸ Κάιρο Ἀντώνης Σαχτούρης πρὸς τὸν Γκρέγκ, ἀναπληρωτὴ ἀρμοστή τῆς βρετανικῆς διοίκησης, ἀφοῦ ἐξαρχῆς τὸν βεβαιώσει γιὰ τὴ φιλοαγγλικὴ στάση τῶν Ἑλλήνων τῆς Αἰγύπτου:³⁸ «Πρόωρος ἐλευθερία ἢ ἄκαιρος ἀνεξαρτησία θὰ ἀπέβαινε καταστρεπτικὴ εἰς τε τὴν χώραν [Αἰγύπτο] καὶ εἰς τοὺς ἐν αὐτῇ ζώντας πολυαριθμοὺς ξένους».

Τὸ δεύτερο, ἐκφέρεται μέσα ἀπὸ τὸ διαμεσολαβητικὸ διάλογο τῶν δύο γυναικῶν, ἐνῶ ὁ ἀφηγητὴς ἀφήνει ἀσχολίαστο τὸ γεγονός. Τὸ σιτάρι, καὶ πιθανόν ἄλλα βασικά εἶδη διατροφῆς, πού μοιράζονται οἱ γυναῖκες ἀπὸ τίς σπασμένες ἀποθήκες, μεταθέτει καὶ δικαίαν τὴν κολάσιμη πράξη καθὼς πηγάζει ἀπὸ τὴ στέρηση καὶ τὴ βασικὴ ἀνάγκη ἐπιβίωσης. Σὲ ἕνα δεύτερο ἐπίπεδο λειτουργεῖ σάν μιά ἀπὸ καιρὸ χρωστοῦμενη ἀπονομή δικαιοσύνης τοῦ δανειστῆ πρὸς τὸν ὀφειλέτη του.

Τὰ δύο κείμενα ἀνήκουν σὲ δυὸ ἀντιθετικὲς σειρὲς συστημάτων σκέψης οἱ ὁποῖες, μὲ διαφοροτικούς σὲ κάθε ἱστορικὴ περίοδο μετασχηματισμοὺς καὶ ἀναπροσαρμογές, ἀντικατοπτρίζουν καὶ συντελοῦν στὴ διαμόρφωση τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς στάσης –τῶν στάσεων ὀρθότερα– τοῦ αἰγυπτιώτη ἔλλητισμοῦ ἀπέναντι στὴν Αἰγύπτο καὶ τοὺς ίθαγενεῖς κατοίκους. Ἡ πρώτη ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς στὰ κείμενα πού παρήχθησαν γιὰ νὰ δυσφημίσουν καὶ νὰ στιγματίσουν τίς αἰτίες καὶ τὰ ἐπισόδια τῆς ἐπανάστασης τοῦ Ἄχμαντ Ὁράμπι στὰ 1882. Τὴ χαρακτηρίζουν ὅτι ἀποτελεῖ μιά συνήθη φανατικὴ ἐκτροπὴ τῶν Αἰγυπτίων ἐναντίον τῶν ξένων παροικῶν καὶ ταυτόχρονα ἀποσιωποῦν τὸν καθοριστικὸ ρόλο τῆς βρετανικῆς ἀποικιακῆς πολιτικῆς. Μὲ τίς ἱστορικὲς ἀναμορφώσεις τῆς αὐτῆς ἡ ἀκολουθία σκέψης κατὰφερε νὰ ἐπιβάλλῃ τὸ λόγο τῆς καὶ νὰ κυριαρχήσει στὸν ἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ καὶ τὴ νοοτροπία τῆς παροικίας. Εἶναι τὸ κυρίαρχο ρεῦμα τὸ ὁποῖο ἀντιμε-

37. Βλ. Τίμος Μαλάνος, «Διάλογος μ' ἕναν πουριτανὸ φιλομαρξιστῆ», *Ἡ Καθημερινή*, Ἀθήνα 14 Ἀπρ. 1964.

38. Ὅπως παρατίθεται στὸ Εὐθ. Σουλογιάννης, *Οἱ Ἕλληνες στὴν Αἰγύπτο καὶ ἡ πορεία τῆς χώρας πρὸς τὴν ἀνεξαρτησία*, Δελτίο τοῦ Κέντρου Ἑρεῖνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεώτερου Ἑλληνισμοῦ, τ. 2ος, Ἀθήνα 2000, σελ. 197-198.

τωπίζει την άνοδο του αίγυπτιακού εθνικισμού ανταγωνιστικά και ανταποκρίνεται στις προσδοκίες της μεγαλοαστικής τάξης, κατεξοχήν, της αλεξανδρινής παροικίας ή όποια επιθυμεί τη διατήρηση των προνομίων της υπό τη σκέπη της βρετανικής εξουσίας. Αυτή ή αντίληψη διαχέεται στη μικροαστική παροικιακή πλειοψηφία, ή όποια συναινεί παρακινημένη από τις ανησυχίες και τους φόβους της ότι θα παραγκωνιστεί από τον ιθαγενή έμπορο, δημόσιο και ιδιωτικό υπάλληλο, τεχνίτη και ελεύθερο επαγγελματία. Ο Τσαγκαράδας, άλλωστε, σέ μεταγενέστερη μελέτη του, όπου εξιστορεί τη θλιβερή κατάσταση στην όποια έχει περιέλθει ή παροικία από τό μεσοπόλεμο και έπειτα, νοσταλγώντας την έπο-

Άπ' τό εξώφυλλο του βιβλίου της Χρύσας Προκοπάκη
Στά ίχνη του Στρατή Τσίρκας, έκδ. Κέδρος

χή των παχιών αγελάδων, συμπεραίνει:

«Η άγγλική τότε προστασία στον τόπο, μέ τους άνώτερους Άγγλους κρατικούς υπαλλήλους πρόβαλαν ως μιά έγγύηση στην ασφάλεια, στή διοίκηση και στην ελεύθερη διαβίωση στή χώρα, ενώ ή συγχρονισμένη και δίκαιη εξουσία των Μεικτών Δικαστηρίων χάριζαν στον ξένο πάροικο μιά άτομική άνεξαρτησία, άγνωστη και σ' αυτή την πατρώα του γη».³⁹

Η δεύτερη σειρά σκέψης, εμφανίζεται σέ συνεχή πύκνωση από την περίοδο του μεσοπολέμου, ως αντίρρη-

τικός μαρξιστικός λόγος προς την προηγούμενη, εκφράζει τίς υπάλληλες τάξεις της παροικίας και άμφισβητεί τό μανιχαϊκό διαχωρισμό σέ «πολιτισμένους» Ευρωπαίους και «άπολίτιστους» γηγενείς πού συστήνει ή ήγεμονική σκέψη. Αντιμετωπίζει συναγωνιστικά τον ανταποικιακό άγώνα των Αιγυπτίων, συστήνει κοινές περιοχές δράσης, προτείνει έναλλακτικές άφηγήσεις της ιστορικής διαδρομής της παροικίας και εισηγεΐται προτάσεις πολιτισμικών ανταλλαγών και «στοχαστικών προσαρμογών» στίς καινούριες εξέλιξεις πού έπιταχύνει ή σταδιακή άνεξαρτησία της Αιγύπτου. Αν και, ιδιαίτερα μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, μέσα από συχνές ιδεολογικές αντιπαραθέσεις προκαλεί πολλές

ρωγμές στον καθεστωτικό λόγο, δέν καταφέρνει νά τον άποδυναμώσει και νά μεταστρέψει τή συλλογική νοοτροπία. Μέ την έπιστροφή των «τροφείων», όμως, διασώζει την υπόληψη και τό φιλότιμο της αίγυπτιακής παροικίας.

39. Βλ. Κ. Τσαγκαράδας, *Τά προβλήματα της Ξενητεΐας*, έκδ. Σπ. Γρίδας, Άλεξάνδρεια 1946, σελ. 91.

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΣ ΣΚΟΠΕΤΕΑ

του Α.-Φ. Χριστίδη

Ο καλύτερος ίσως τρόπος να τιμήσει κανείς τη χαμένη μαγική φωνή της Έλλης Σκοπετέα είναι να την ξαναθυμίσει –μέσα από τα κείμενά της. Γράφει στο ύστερόγραφο της εισαγωγής (σ. 15) του βιβλίου της *Η Δύση της Ανατολής: Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* (Αθήνα: Γνώση, 1992):

«Τό μέχρι χθές παρόν έγινε άφαντο, τό μέχρι χθές παρελθόν έκτινάχθηκε άπειλητικά στην καθημερινότητά μας. Πράγματα δήθεν τελειωμένα όταν γραφόταν τό βιβλίο, τά βλέπω ξαφνικά έπίκαιρα. Ό,τι κινδυνάδεστερο για τόν ιστορικό πού θά στραφεΐ, σώζοντας τά προσχήματα, στο ιδίωμα του έπαγγέλματος: ή ιστορία γράφεται για νά ξαναγραφεί: ό ιστορικός είναι άναγκαστικά και χειριστής (ή κυνηγός) έκκρεμοτήτων».

«Χειριστής» και, σε παρένθεση, «κυνηγός» έκκρεμοτήτων. Σ' αυτήν την υπαινικτική παρένθεση ή Ε. Σκοπετέα προδίδει –λιγάκι– τά μυστικά της. Τή γοητεία πού άσκοϋσε –δημιουργικά– επάνω της αυτή ή συστατική έκκρεμότητα της ιστορίας, πού ύπονομεύει τά «δήθεν τελειωμένα» πράγματα. Και μ' αυτόν ακριβώς τόν χώρο του ιστορικού δήθεν και της ιστορικής έκκρεμότητας συναντιόταν και συντονιζόταν ό προσωπικός, βιωματικός «μύθος» της Έλλης. Μιά συνάντηση επώδυνη, έκρηκτική, καταστροφική και ταυτόχρονα ποιητική και ιδιοφυής. Γιατί ή Έλλη «σκεφτόταν ποιητικά», για νά δανειστώ την περιγραφή του Μπένγιαμιν από την Άννα Άρεντ. Και σκεφτόταν ποιητικά γιατί ήταν ένας άδιαίρετος άνθρωπος, κατά την ευαίσθητη διατύπωση του Δ.Ν. Μαρωνίτη, τή μέρα της κηδείας της. Αυτό τό σπάνιο μίγμα –και ή όδύνη πού πάντα τό συνοδεύει– όρισε την ανθρώπινη αυθεντικότητα της Έλλης και την ιδιοφυΐα του ιστορικού έργου της. «Πώς παραμένει άπατρις ό ιστορικός;», ρωτά σε κάποιο σημείο ή Έλλη (ό.π., 10-11). «Άν ή ιστορία είναι έπιστήμη (πράγμα πού συζητιέται), είναι άπατρις. Καλώς προσέχουν τά ύπουργεία έξωτερικών. Καλώς μπροστά σε ύπαρκτες, αντίπαλες προπαγάνδες, οργανώνονται και έπιστημονικά, αλλά ή ιστορία δέν είναι της αποκλειστικής τους άρμοδιότητας». Στην ειρωνεία πού διαπερνά τό απόσπασμα αυτό άποτυπώνεται –υπόρρητα και γι' αυτό δραστικά– ή παγερή άδιαφορία της Ε. Σκοπετέα, ως προσωπική θέση, για τούς έντεταλμένους λόγους κάθε είδους. Άλλά μία άδιαφορία πού δέν στρεβλώνει αλλά αντίθετα οργανώνει τό ιστορικό της έγχείρημα. «Άπό καιρό με άπασχολεί τό έρώτημα», λέει σε κάποιο σημείο (ό.π., 9), «πώς θά ήταν δυνατή ή συγγραφή μιας ιστορίας πού νά άφηγείται τίς περιπέτειες των βαλκανι-

κων λαών ή της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, χωρίς νά άρνεΐται την άπονομή έγκυρότητας σε πάνω από μία έθνική γωνία». Στο απόσπασμα αυτό καταγράφεται ή «έμμονή» της Έλλης: ό σεβασμός στην ιστορικότητα των έντεταλμένων –έν προκειμένω έθνικών– λόγων. Και ως προς τό ζήτημα αυτό ή Ε. Σκοπετέα βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση με τή μεταμοντέρνα άπαξίωση της ιστορικότητας. «Κολαστήριο της γνώσης», κατά την προσφιλή της διατύπωση. Η πολιτική όρθότης νεότευκτων αντι-εθνικισμών –στόν χώρο της ιστοριογραφίας και της σχετικής ιδεολογίας– αντιμετώπιζε τόν καγχασμό της. Και ή Έλλη –ή άδιαίρετη Έλλη– ήξερε νά καγχάζει. Γιατί ήξερε ότι ή άποστείρωση ή, ακριβέστερα, ή άπονεύρωση της ιστορικότητας στο όνομα μιας έπιφανειακής πολυπολιτισμικότητας πού άφαιρεί από τό ιστορικό γίνεσθαι την πολιτική και κοινωνική του ουσία, δέν είναι ποτέ άθωα –είτε συνειδητά είτε έξ άντικειμένου. Και δέν είναι ποτέ άθωα, γιατί ύποβαθμίζει ή και συγκαλύπτει τά ήγεμονικά νήματα πού κινούν την ιστορία – την ήγεμονία και τούς ήγεμόνες της συγκυρίας. Γι' αυτή τή διάσταση ή Έλλη είχε νά πει πολλά. Μιλώντας για τά Βαλκάνια σημειώνει: «κατέληξα ότι ό μόνος άναμφισβήτητος κοινός παρονομαστής άνάμεσα στις έπιμέρους περιπτώσεις ήταν ό κατεξοχήν διασπαστικός παράγοντας για την περιοχή (και, για τή συμπλήρωση του παραδόξου, ό κατεξοχήν ένωτικός): ή Δύση...» (ό.π., 11) «πρόκειται εδώ για άλλη μία ζωντανή μνεία –παραμυθητική ή άπειλητική άνάλογα με τό πού άπευθύνεται– του κοινού μυστικού της Ανατολής: «Η Δύση είναι εδώ»».

Η Έλλη παραθέτει –καρυκευμένο με τό άμείλικτο χιούμορ της– τόν άπροκάλυπτα ώμό ήγεμονικό λόγο της Δύσης για την «ανατολική πανίδα» (ό.π.) – τά Balkan pets και τούς ανατολικότερους συγγενείς τους: «Γενικευμένη», λέει (ό.π., 67), «είναι... ή τοποθέτηση των βαλκανικών λαών σε μία κλίμακα βαρβαρότητας (ή κλίμακα πολιτισμού) με κριτήρια πού επιτρέπουν άμοιβαίες άλλαγές στις θέσεις τους, αλλά όχι και κατάργηση της κλίμακας: άλλοτε μπαίνουν, πρώτοι οι Έλληνες και οι Ρουμάνοι ως πιο Εύρωπαίοι, άλλοτε οι Βούλγαροι ως πιο ταχείς και άποφασιστικοί στόν δρόμο της προόδου και οι Άλβανοί άκόμα, μπορούν νά περάσουν έξαφνα από την τελευταία στην πρώτη θέση στην καλύτερη περίπτωση, όλοι μετέχουν πολιτισμού στην χειρότερη, όλοι μετέχουν βαρβαρότητας». Άλλου πάλι παραθέτει τίς δημοσιογραφικές άπόψεις της Ε. Durham: «Όταν μουσουλμάνος σκοτώνει μουσουλμάνο, τόσο τό καλύτερο. Όταν χριστιανός σκοτώνει χριστιανό, καλύτερα νά μή γίνεται λόγος γι' αυτό,

γιατί ο κόσμος στην πατρίδα δεν θά τό καταλάβει όταν χριστιανός σκοτώνει μουσουλμάνο είναι ιερή και δίκαιη πράξη. Όταν μουσουλμάνος σκοτώνει χριστιανό είναι θηριωδία και πρέπει νά τηλεγραφηθεί σε όλες τις εφημερίδες» (ό.π., 71). Καί έχει, όπως πάντα, πολλά νά πει για τήν ιστορικότητα πού νοηματοδοτεί τόν δυτικό λόγο για τήν Άνατολή. Τό άδυσώπητο χιοῦμορ της –αυτή ή άλλη όψη της οδύνης– διαχωρίζει τόν λόγο τῶν ισχυρῶν ἀπό τόν λόγο τῶν άδυνάτων. Συζητᾶ σε κάποιο σημείο τήν αλλοίωση «τῆς δυτικῆς παιδείας κατά τή μεταφορά της ἐκ Δυσμῶν πρὸς Άνατολάς, ἀπό τούς ίδιους τούς άγωγούς της» (ό.π., 37). Καί σημειώνει: «γιατί ἂν οἱ Γάλλοι συντελοῦν σε μιά παραμορφωμένη εικόνα τῆς κουλτούρας τους, οἱ ἀμερικανοί πάστορες συντελοῦν για διαφορετικούς λόγους σε κάτι παρόμοιο μέ τόν ἀντιδιανοουμενισμό τους καί τή συρρίκνωση τῆς έννοιας τῆς δυτικῆς παιδείας σε ένα ἄχαρο ἀπόσταγμα προτεσταντικῶν ἠθῶν – πού στή μέν Δύση εἰσήνεσε τήν καπιταλιστική ἀνάπτυξη, ἀλλά στήν Άνατολή τί νά εἰσνήσει». Καί ἀλλοῦ πάλι (ό.π., 34): «οἱ ιεραπόστολοι βρέθηκαν στήν παράδοξη θέση νά διαδίδουν τόν λόγο τοῦ Θεοῦ ἀποκλειστικά σε λαούς πού τόν εἶχαν ἤδη ὑπόψη τους».

Στό μεταμοντέρνο «χαρμάνι» πού ἀκυρώνει τή διαλεκτική φαντασιακοῦ-πραγματικοῦ –μιά ἄλλη όψη τῆς ἀπαξίωσης τῆς ιστορικότητας– ἡ Έλλη ἀπαντᾶ μέ ένα

θυμωμένο, ἀγγλικῶ τύπου understatement: ««κατασκευή» δεν σημαίνει ἀπαραιτήτως ἐπινόηση ἐκ τοῦ μή ὄντος» (ό.π., 70) θυμίζοντας παράλληλα τόν Μπάυρον «Tis strange - but true; for truth is always strange / stranger than fiction» (*Don Juan*, Canto XIV, 101).

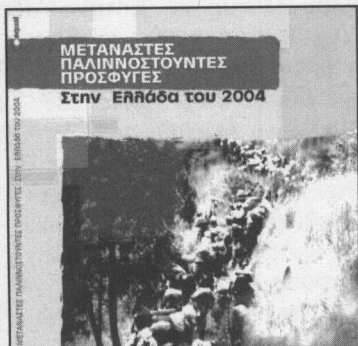
Θέλω νά κλείσω ξαναγυρίζοντας στήν ποιητική σκέψη αὐτῆς τῆς ἀδιαίρετης προσωπικότητας καί στά ἀμεσότερα τεκμήρια της – τά ποιήματά της. Θά σᾶς διαβάσω ένα ἀνέκδοτο ποίημά της:

Στῶν Ψαρῶν τήν ὀλόμαυρη ράχη
διερωτῶμαι σάν τί καιρό νά χει.
Περιοχή Φλού, Ρετρό, Μανδραγόρα
σε πελάγη ἀρμενίζουν ἀλκοόλ.
Σβῆστε οἱ φάροι γιατί ἄστραψε τώρα
τό γαλάζιο λαμπάκι ἐνός χῶλ.

(Γιά ὅσους δεν εἶναι ἀπό τή Θεσσαλονίκη Φλού, Ρετρό, Μανδραγόρας εἶναι μᾶρ τῆς πόλης). Τό ιστορικό ἔργο τῆς Ε. Σκοπετέα –καί ὁ μοναδικός λόγος πού τό ἐκφράζει– ἀντλεῖ τούς χυμούς του ἀπό τή διωματική ἐμπλοκή της στό ἄνισο, ἐπώδυνο, ἐπικίνδυνο παιχνίδι ἀνάμεσα σε ἐκτυφλωτικούς φάρους καί σε τρεμουλιαστά γαλάζια λαμπάκια στό πεδίο μιά ιστορικῆς μέθης, πού ἔχει ὡστόσο ένα νηφάλιο κέντρο: τήν πίστη στή μικρή μεγάλη κλίμακα, στά γαλάζια λαμπάκια καί στό ἀνθρώπινο φῶς τους. Καί αὐτή εἶναι ἡ ἀνθρωπιά τοῦ ιστορικοῦ ἔργου τῆς Ε. Σκοπετέα.

ΕΡΓΟ: Κέντρο Μεταπληροφόρησης και Ανάδειξης Τεχνικών Δεξιοτήτων για Μετανάστες, Παλινοστούντες, Πρόσφυγες

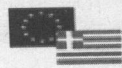
Το CD-ROM με τίτλο «Μετανάστες, Παλινοστούντες, Πρόσφυγες στην Ελλάδα του 2004» φιλοδοξεί να αποτελέσει έναυσμα για να γνωρίσουμε λίγο καλύτερα ανθρώπους της διπλανής μας πόρτας που είναι μετανάστες, παλινοστούντες και πρόσφυγες.

Το CD-ROM περιέχει φωτογραφικό υλικό στο οποίο αποτυπώνονται όψεις της μεταναστευτικής εμπειρίας, ένα video με συνεντεύξεις μεταναστών που έχουν καταφέρει να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία καθώς και κείμενα στα οποία καταγράφονται μαρτυρίες μεταναστών και παλινοστούντων σχετικά με τον τρόπο που έφτασαν στην Ελλάδα, την υποδοχή που τους επιφυλάχθηκε, τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας τους και τις σχέσεις που διατηρούν με τους Έλληνες.

Όποιος επιθυμεί να προμηθευτεί (δωρεάν) το CD-ROM μπορεί να απευθυνθεί στο Κέντρο Συμπαράστασης Παλινοστούντων Μεταναστών (ΚΣΠΜ) είτε τηλεφωνικά, στο 210 72 95 926-7, είτε στέλνοντας φαξ στο 210 72 95 928.

Την ευθύνη για την παραγωγή του φέρουν η European Profiles A.E., το ΚΣΠΜ, η ΚΑΕ Ευρωπαϊκή Προοπτική και ο ΕΚΠΟΣΠΟ-Νόστος οι οποίοι είναι φορείς της Αναπτυξιακής Σύμπραξης «ΚΕΜΜΕΠΑΠ-ΗΦΑΙΣΤΟΣ» που συστάθηκε στο πλαίσιο της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας Equal. Οι παραπάνω φορείς ελπίζουν ότι η πλοήγηση στις σελίδες του CD-Rom θα βοηθήσει στην κατανόηση της σύγχρονης πραγματικότητας που θέλει τις κοινωνίες πολύχρωμες και πολυπολιτισμικές, με σεβασμό όλων των ανθρώπων ανεξάρτητα από φυλή και προέλευση.

Το Έργο εντάσσεται στο Πρόγραμμα της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας EQUAL και συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (75%) και το Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας (25%).

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ

«Τό «Σύνταγμα» τῆς Εὐρώπης ἀντιμέτωπο μέ τήν ἐθνική
καί τή λαϊκή κυριαρχία»

Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 2004

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Τό βιβλίο αὐτό τοῦ Ἀντώνη Μανιτάκη ἔχει ἡμερομηνία ἐκδόσης 2004. Ὁ κάθε μήνας ὅμως τοῦ χρόνου, μερικές φορές, ἔχει ιδιαίτε-
ρη σημασία. Καί ὁ μήνας Ἀπρίλιος, πού κυκλοφόρη-
σε τό «Σύνταγμα τῆς Εὐρώπης...» ἔχει τή σημασία
ὅτι ἦταν μόλις 2 μήνες πρὶν τὶς Εὐρωεκλογές τῆς
13ης Ἰουνίου.

Τό ἔργο τοῦ Μανιτάκη πραγματεύεται ἕνα ἀπό τὰ
πιό κρίσιμα ζητήματα πού, φυσιολογικά, θά ἔπρεπε
νά βρισκεται στό ἐπίκεντρο τῶν προβληματισμῶν καί
τῶν συζητήσεων, δεδομένου ὅτι τό προτεινόμενο
«Εὐρωσύνταγμα» ἀποτελεῖ σταθμό στή ζωή τῆς
Ἐνωμένης Εὐρώπης. Ὁ Ἀντώνης Μανιτάκης, ὁ ειδι-
κός ἐπί συνταγματικῶν θεμάτων συνταγματολόγος
ἀλλά καί ἐνεργός ἀριστερός πολίτης, ἔχει πλήρη γνώ-
ση καί συνειδητοποιεῖ ἀπολύτως τή σημασία πού
ἔχει ἕνα καταστατικό γιά τήν Ε.Ε. κείμενο πού θέλη-
σε νά ὀνομασθεῖ *Σύνταγμα*. Γιά τοῦτο, τή γνώση του
καί τὶς ἀπόψεις του, τὶς ἐπιστημονικές καί τὶς πολι-
τικές, θεώρησε ἀναγκαῖο νά τὶς γνωστοποιήσει δημό-
σια ὥστε νά ἐμπλουτίσουν τόν πολιτικό προβληματι-
σμό τῶν πολιτῶν, καί ιδιαίτερα τῶν ἀριστερῶν. Πολύ
πρὶν ἄλλωστε ἀπὸ τήν ἐκδοση τοῦ βιβλίου του εἶχε
ἀναλύσει λεπτομερῶς τὶς διατάξεις τοῦ «Συντάγμα-
τος» σέ διάφορες διαλέξεις (π.χ. 3 διαλέξεις στήν
«Ἐταιρεία Πολιτικοῦ Προβληματισμοῦ Νίκος Πουλα-
ντζᾶς»), ἔχοντας, ἀκριβῶς, τήν ἴδια ἐγνοια: νά δείξει
τί εἶναι, τέλος πάντων, αὐτό τό Εὐρωσύνταγμα. Γνω-
ρίζουμε, ὡστόσο, ὅτι τόσο ἡ πολιτική τάξη τοῦ τό-
που μας ἀλλά καί οἱ λαοὶ ὀλόκληρης τῆς Εὐρώπης
τῶν 25, ἀντιμετώπισαν, ὄχι μόνο τό Εὐρωσύνταγμα
ἀλλά τό σύνολο τοῦ προβλήματος Εὐρώπη μέ ἀδια-
φορία. Τά «θλιβερά ποσοστά» ἀποχής (κατά τήν
ἐκφραση τοῦ Προέδρου τοῦ Εὐρωκοινοβουλίου) τό
ἀποδεικνύουν πλήρως. Ἄλλωστε στόν τόπο μας, με-
ρικές μέρες πρὶν τὶς Εὐρωεκλογές εἶχε προηγηθεῖ τό
περιβόητο «ντιμπέιτ» μέ τήν ἀφρόκρεμα ἐλλήνων δη-
μοσιογράφων καί τούς ἀρχηγούς τῶν κομμάτων, πού
μόνο μέ τὰ προβλήματα τῆς Εὐρώπης δέν ἀσχολήθη-

κε. Τό θέμα μοιάζει νά χάθηκε μέσα στήν γκριζάδα
τῆς εὐρωαδιαφορίας. Ἴσως αὐτή ἡ ἀδιαφορία, ἡ
ἀπολιτικότητα τελικά, νά εἶναι ἡ ἀπάντηση τῶν
Εὐρωπαίων στό ὀνομαζόμενο «Σύνταγμα». Τό ἔθεσαν
ἤδη ἐντός εἰσαγωγικῶν, πράγμα πού ὁ Μανιτάκης
τό διέγινωσε στίς συμπεριφορές τους καί γιά τοῦτο κι
αὐτός τόν ὄρο «Σύνταγμα» στόν τίτλο τοῦ βιβλίου
του τόν ἔθεσε ἐντός εἰσαγωγικῶν. Διότι, ὅπως κατά
κόρον τονίζει, καί ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τοῦ
κράτους-ἔθνους, τό Σύνταγμα ἔχει νόημα μόνον ἂν
στηρίζεται στή θέληση τοῦ λαοῦ ὡς ἐνιαίου σώματος,
ἂν συμπυκνώνει τήν ἐκπεφρασμένη λαϊκή βούληση.

Καί ἦταν μοιραῖο οἱ Εὐρωπαῖοι ν' ἀντιμετωπίσουν
μέ ἀδιαφορία τό «Σύνταγμα» πού τοὺς δόθηκε «ἀπό
τά πάνω» ἐν εἶδει «παροχής» καί συνάμα ντιρεκτί-
βας, παρά τὶς ἀπειρες διαβουλεύσεις τῆς ὀνομασθεί-
σης Συντακτικῆς Συνέλευσης καί τό θουκυδίδειο
ἀπόσπασμα περί δημοκρατίας πού προέταξε ἀρχικά
στό σχετικό τόμο ὁ Βαλερύ Ζισκάρ ντ' Ἐσταίν. Διότι
στήν ὅλη διαδικασία ὁ Δῆμος ἦταν ἀπών, κι ἄνευ
Δήμου ἡ διαδικασία δέν εἶναι δημοκρατική.

Ἄλλά ἄς προχωρήσουμε κάπως στήν οὐσία τοῦ
προβλήματος, ὅπως μᾶς καλεῖ ἡ ἐργασία τοῦ Ἀντώ-
νη Μανιτάκη. Ἀπὸ τήν ἀρχή ἡ διαδικασία δημιουρ-
γίας τῆς ΕΟΚ-Ε.Ε. συνετελέστηκε μέ βάση συμβατι-
κούς κανόνες δημοσίου διεθνούς δικαίου πού εἶχαν
ἀποδεχθεῖ ἀπὸ κοινοῦ τά κράτη μέλη. Ἡ Κοινότητα
ὑπῆρξε ἐπειδή κυρίαρχα κράτη τό θέλησαν καί ὅσο
τό θέλησαν, ἐκχωρώντας σ' αὐτήν τμῆμα τῶν ἐξου-
σιῶν τους καί τῶν ἀρμοδιοτήτων τους. Τό ἔπραξαν
αὐτό ὄχι ἐπειδή, ὡς κράτη, ἦταν ἀδύναμα, ὄχι γιατί
μιὰ ὑπέρτερη ἀπ' αὐτά δύναμη τοὺς ἀφαιροῦσε ἐξου-
σίες, ἀλλά ἀντίθετα ἐπειδή ἦταν ἰσχυρά, ἐπειδή μέ
τήν καθιέρωση ὀρισμένων κοινῶν κανόνων συναλλα-

* Ἀνάπλαση τῆς ὁμιλίας μου στήν παρουσίαση τῆς με-
λέτης τοῦ Α. Μανιτάκη πού ἐγινε στίς 4 Ἰουνίου 2004.

γής και διευθέτησης κοινών συμφερόντων προάσπιζαν καλύτερα την ισχύ τους και τη συνύπαρξή τους. Μέ τους συμβατικούς κανόνες δημόσιου διεθνούς δικαίου (Πράξεις της Ρώμης του 1957, του 1961, Μάαστριχτ, Άμστερνταμ κ.λπ.) τά κράτη συνδιαμόρφωσαν την ειδική αρμοδιότητα των διακρατικών κοινοτικών οργάνων διατηρώντας όμως πάντοτε για τον έαυτό τους τη γενική αρμοδιότητα, καθώς, και κυρίως, την αρμοδιότητα των αρμοδιοτήτων. Μέσα σ' αυτήν την σειρά ιδεών και συμπεφωνημένων ρυθμίσεων ή Ε.Ε., επί πενήντα χρόνια τώρα, δέν απέκτησε κι ούτε μπορούσε ν' αποκτήσει προσίδια χωρική επικράτεια: υπάρχει, όπως και όσο υπάρχει, χωρίς δικό της ευρωπαϊκό λαό, χωρίς τό ανεξάρτητο από τό κράτος πεδίο εφαρμογής των κανόνων της, χωρίς τη γενική νομιμοποίηση, χωρίς τη νομιμοποιημένη δία για την καταναγκαστική επιβολή και εκτέλεση των αποφάσεών της.

Αυτό ακριβώς τό έλλειμμα θέλησε νά θεραπεύσει τό «Σύνταγμα», ν' απαγγιστραωθεί δηλαδή ή Ε.Ε. από τό καθεστώς της κατ' ανάθεση ή κατά παραχώρηση αρμοδιότητας.

Όστόσο, παρά τίς περί του αντίθετου διαβεβαιώσεις των μεγάλων πολιτικών οικογενειών της Εύρώπης και τίς πιέσεις των φεντεραλιστικών απόψεων, δέν θεραπεύεται τό έλλειμμα. Στην πραγματικότητα, και ό Μανιτάκης τό δείχνει μέ εύκρίνεια, τό «Σύνταγμα» δέν είναι παρά μία ακόμη διεθνής διακρατική συνθήκη, μία έστω συνταγματική —«διαπολιτειακή»— συνθήκη πού, απλώς, αποσαφηνίζει, προεκτείνει και συμπυκνώνει τίς προηγούμενες. Κι αυτό γιατί στην πηγή του έν λόγω «Συντάγματος» δέν υπάρχει ό ευρωπαϊκός λαός ως πολιτικό υποκείμενο, ως φορέας και δημιουργός αυτοδεσμεύσεων, δέν υπάρχει δηλαδή ή πηγή προέλευσης και νομιμοποίησης μιās υπερκρατικής ή διακρατικής εξουσίας, όπως υπάρχει στην περίπτωση των έθνικών κρατών και των έθνικών εξουσιών. Γι' αυτό, τονίζει ό Α. Μανιτάκης, είναι αδύνατη ή μετάβαση της Ευρωπαϊκής Ένωσης από τό καθεστώς της διεθνούς συνθήκης στό καθεστώς ενός πραγματικού Συντάγματος, όπως επιγράφει άλλωστε τό δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου του.

Νά προσθέσω σέ τοῦτο μερικά ακόμα, νομίζω, απόλυτως συμβατά μέ τη σκέψη του Α. Μανιτάκη.¹

Τί θά ήταν εκείνο πού θά καθιστούσε αναγκαίο ένα Σύνταγμα και επομένως θά απαιτούσε ή, καλύτερα, θά πυροδοτούσε την έκφραση της λαϊκής βούλησης και έντολης; Ούτε λίγο ούτε πολύ ή αποδοχή —ελεύθερη ή εξαναγκασμένη, δέν έχει σημασία— μιās κεντρικής πανευρωπαϊκής εξουσίας. Πάνω από την εξουσία των κρατών-μελών, μιās εξουσίας και κεντρικής και καθολικής, αρμόδιας αν όχι για όλα τά αντικείμενα τουλάχιστον για τρία βασικά άνευ των οποίων δέν νοείται ούτε κράτος ούτε εξουσία.

Α. Την κατ' αποκλειστικότητα διαχείριση του νομίματος από αυτή την εξουσία.

Β. Την επίσης κατ' αποκλειστικότητα διαχείριση της εργατικής δύναμης. Και μιά κι έχουμε νά κάνουμε μέ καπιταλιστικές οικονομίες σ' όλη την έκταση των 25 αυτή ή κεντρική διαχείριση δέν θά ήταν παρά ή διαχείριση των όρων της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης.

Γ. Τη διαχείριση της εξωτερικής πολιτικής ή πίο σωστά των θεμάτων του Πολέμου και της Ειρήνης.

Τό πρώτο, τό νόμισμα, έγινε. Όλοι στην τσέπη μας έχουμε ευρώ. Τό διαχειρίζεται όμως κατ' αποκλειστικότητα ή Κεντρική Ευρωπαϊκή Τράπεζα κι όχι κάποιος, ελεγχόμενο από ευρωπαϊκή «κυβέρνηση» ύπουργείο Οικονομικών. Ούτε τά κράτη ούτε ή Επιτροπή ούτε ή Ευρωβουλή ούτε τό Συμβούλιο μπορούν νά επιβάλουν νομισματικές ρυθμίσεις υποχρεωτικές για την Κεντρική Τράπεζα. Αυτή λειτουργεί ως Τράπεζα ιδιωτική πού διαχειρίζεται κατά τό δοκούν δημόσιο και ιδιωτικό χρήμα. Μιά υποτίμηση ή μιά ανατίμηση του ευρώ είναι δική της υπόθεση και μόνο.

Η διαχείριση της εργατικής δύναμης πάλι δέν είναι αποκλειστική υπόθεση κάποιου, ως πούμε, κεντρικού ύπουργείου Έργασίας. Τά προγράμματα σύγκλισης, ή ελεύθερη ελευθερία της αγοράς και ή βασιλεία του ελεύθερου ανταγωνισμού (πού θεσμοθετεί τό «Σύνταγμα»), οι ασφαλιστικοί περιορισμοί, οι ιδιωτικοποιήσεις, ενώ παρέχουν ένα περιοριστικό για τό κάθε κράτος πλαίσιο δράσης, ωστόσο δέν υπαγορεύουν υποχρεωτικά και κατ' ανάγκη τό ύψος των μισθών και ήμερομισθίων. Είναι τά κράτη πού αποφασίζουν τά ανώτερα και τά κατώτερα όρια των μισθών, είναι τά κράτη πού αποφασίζουν τό ύψος άμοιβής της τεράστιας στρατιάς των δημοσίων υπαλλήλων τους, είναι αυτά πού αποφασίζουν τά μέτρα αντιμετώπισης της ανεργίας και την τύχη των άνεργων.

Ούτε, λοιπόν, στό επίπεδο αυτό υπάρχει ευρωπαϊκό όργανο επιβολής μιās ένιαίας διαχείρισης. Κι εδώ μέ «όδηγίες» και παζαρέματα ρυθμίζονται τά πράγματα.

Τέλος ως προς την εξωτερική πολιτική μόνον για κοινή κι ένιαία εξωτερική πολιτική δέν μπορούμε νά μιλάμε, όσο κι αν παρατηρούνται ένίοτε τάσεις σύγκλισης, αλλά κι αυτές αντιφατικές και ανατρεπόμενες.

Στην πραγματικότητα, βέβαια, αν ύπήρχαν αυτά τά τρία στοιχεία πού προανέφερα, αν δηλαδή είχαμε μία κεντρική ευρωπαϊκή εξουσία θά βρισκόμαστε μπροστά σέ ένα άκέραιο κράτος. Ένδεχομένως και κατά πάσα πιθανότητα κράτος άνέκδοτου όμοσπονδιακού τύπου, πάντως κράτος. Σ' αυτή την περίπτωση, αν ύπήρχαν οι όροι και ή βούληση τόσο των κρατών όσο και των λαών για τη συγκρότηση ευρωπαϊκού κράτους, τότε και τό Σύνταγμα πού θά απο-

κρυστάλλωνε αυτή την Συμπολιτεία (κατά την όρολογία του καθηγητή Δημ. Τσάτσου) θά ήταν αναγκαίο. Η εξέλιξη όμως των ευρωπαϊκών πραγμάτων, ιδίως τώρα με τη διεύρυνση στους 25, πού παρέπεμψε στις... ευρωπαϊκές καλένδες τη διαδικασία της εμβάθυνσης (κανείς πιά δέν μιλά για «εμβάθυνση»), δείχνει ότι είμαστε πολύ μακριά από μιά τέτοια προοπτική. Κι ούτε, βέβαια, τόσο άποφασιστικής σπουδαιότητας τομές μπορούν να αντιμετωπισθούν με την αισιόδοξη αλλά τυφλή διαδικασία «βήμα τό βήμα», πού πάει να την καλύψει ο κενός περιεχομένου όρος *όμοσπονδίαση* (του καθηγητή Γιώργου Παπαδημητρίου).

Τίποτε, λοιπόν, ή σκορποχώρι; Ούτε σκορποχώρι ούτε τό τίποτε. Η Ένωμένη Εύρώπη είναι τόσο Ένωμένη όσο μπορεί. Κι επειδή έλλείπει λαού δέν μπορεί να είναι ένωμένη ουσιαστικά με κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα και, κυρίως, κοινή ευρωπαϊκή συνείδηση, επειδή πάνω άπ' όλα ή «Εύρώπη από τά κάτω», ή είσοδος των ευρωπαϊκών λαών στό πολιτικό προσκήνιο, στή δημόσια ευρωπαϊκή σφαίρα, είναι καταστάσεις είτε του άστάθμητου είτε της μακράς διάρκειας, τά πολιτικά, τά πολιτειακά και τά δημοκρατικά έλλείμματα της Ε.Ε. θά είναι ή πραγματικότητα της, μαζί βέβαια με τά ένωτικά και τά ενοποιητικά τά όποια επίσης υπάρχουν. Σ' αυτή την «διαλεκτική ένταση» έλλειμμάτων και ενοποίησης ποιο από τά δυό έχει τό πάνω χέρι;

Θά έλεγα —και ο Μανιτάκης τό υπαινίσσεται με σαφήνεια— ότι τό «Σύνταγμα», πού δέν είναι παρά συνθήκη, έρχεται να καλύψει «μετωνυμικά», τά έλλείμματα: να διαμορφώσει ένα ιδεολογικό-συμβολικό σύμπαν «ώς εάν» να υπήρχε τό κράτος, πού δέν υπάρχει, να νομιμοποιήσει συμβολικά χειρισμούς πού ή έλλειψη ουσιαστικής νομιμοποίησης αφήνει έκθετους, αυθαίρετους, πού στην πραγματικότητα δέν είναι παρά φανερώματα βουλησιαρχίας. Ο Χάμπερμας θεωρεί ότι ο όρος Σύνταγμα θά μπορούσε να επιδράσει καταλυτικά στην ανάδυση μιās ευρωπαϊκής κοινωνίας πολιτών, στή διαμόρφωση μιās δημόσιας πολιτικής σφαίρας, και τελικά στή δημιουργία ενός ενιαίου ευρωπαϊκού λαού. Δέν νομίζω όμως ότι ένας όρος, όσο βαρύς κι αν είναι, μπορεί να δημιουργήσει ενιαίο ευρωπαϊκό λαό. Ακόμη κι αν είναι έτσι, —πού δέν είναι παρά μιά προεξόφληση του μέλλοντος—, ένα τέτοιο αποτέλεσμα δέν μπορεί παρά να είναι προϊόν της μακράς διάρκειας. Για την ώρα ούτε οι φιλόσοφοι, ούτε οι ποιητές μās χάρισαν τό κοινό «ευρωπαϊκό πνεύμα», τόν κοινό ευρωπαϊκό πολιτισμό. Αν κάτι κοινό υπάρχει στην Εύρώπη σήμερα για κοινή λαϊκή κατανάλωση είναι ή βορειοαμερικανική-άγγλοσαξωνική βιομηχανία της κουλτούρας, με πρωτεργάτη τά διαφημιστικά φαντάσματα της πραγματικής ωστόσο καταναλωτικής ύστερίας. Και φυσικά, μέσα στον κοινό πολιτισμό της Εύρώπης τεράστιες σημασίες είναι ή λειτουργία του

κοινωνικού κράτους. Παρά τά πολλαπλά τσεκουρώματα πού υφίσταται τά τελευταία χρόνια, τό κοινωνικό κράτος είναι πυλώνας της Εύρώπης. Και δυστυχώς ο κοινοτικός προϋπολογισμός του 1,27% του μέσου ευρωπαϊκού εισοδήματος είναι άπελπιστικά μικρός για να μπορέσει να προωθήσει μιά αξιόπιστη κοινωνική πολιτική.

Δέν είμαι ούτε ευρωσκεπτικιστής ούτε όπαδός της παχυλής ευρωασιοδοξίας.¹ Και οι δυό αυτοί όροι, αν και εκ διαμέτρου αντίθετοι, παραπέμπουν σε πολιτικές στοχεύσεις πού πάνε από την Παπαρήγα μέχρι τόν Πρόντι (τόν Μπαρόζο πιά), με ένδιάμεσες άποχρώσεις, άκτιβισμούς, σχέδια, προοπτικές, διαφοροποιήσεις και συγκρούσεις πάσης φύσεως. Ωστόσο, παρά ταύτα, και μέσα σε όλα αυτά, γιατί κανείς δέν μπορεί να είναι έξω άπ' όλα αυτά, στην Εύρώπη ζούμε, Ευρωπαίοι είμαστε, ευρωπαϊστές οφείλουμε να είμαστε. Οφείλουμε δηλαδή, ως προς την Εύρώπη, να λειτουργούμε έτσι ώστε ή ιδιότητα του ευρωπαίου πολίτη ν' απαγγιστρωθεί από την έθνική καταγωγή χωρίς όμως να την αναρέσει μέσα σ' έναν *sine nobilitas* (σνόμπ) κοσμοπολιτισμό αλλά να τόν εγκαταστήσει μέσα σε μιά κοινή ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα (δήμο, λέει, και όρθως, ο Μανιτάκης). Τό Ευρωσύνταγμα προσπαθεί να δώσει ιδεολογική-συνταγματική κατοχύρωση στην έλευθερία του οικονομικού ανταγωνισμού, να διευκολύνει δηλαδή τους ισχυρούς κοινωνικά της κοινωνίας των ιδιωτών.

Συμβαίνει αυτό «άφοϋ τό θέλουν οι λαοί». Για την ώρα οι λαοί απέχουν από τά ευρωπαϊκά δρώμενα, προκρίνουν τόν άτομικό ευδαιμονισμό. Αλλά επειδή ή Εύρώπη δέν είναι μιά νομική ή ιδεολογική άφαίρεση αλλά πολλές κι άντιφατικές, σε σύγκρουση, θελήσεις (ή περιβόητη ευρωπαϊκή πολυφωνία) ο καθένας μπορεί να έχει τή δική του θέληση. Η δική μας θέληση, των άριστερών δηλαδή, ή σοσιαλιστική μας θέληση μοιάζει κάπως σαστισμένη, σά να ντρέπεται για τό παρελθόν της, κουρασμένη.

«Ο μέγιστος κίνδυνος για την Εύρώπη είναι ή κόπωση», έγραφε ο Χούσερλ, τό 1935. «Εάν άγωνισθούμε ενάντια σ' αυτόν τόν κίνδυνο των κινδύνων ως “καλοί Ευρωπαίοι” μ' εκείνη τή γενναιότητα πού δέν δειλιάζει άκόμη και μπροστά σε έναν άτελεύτητο άγώνα...»²

1. Βλέπε εκτενέστερα, αν και πολύ παλιό πιά, άρθρο μου στον *Πολίτη*, «Εύρώπη, υπερκράτος χωρίς ευρωπαϊκό λαό», τεύχ. 122, Απρίλιος 1993.

2. Edmund Husserl, *Η κρίση του Ευρωπαίου ανθρώπου και ή φιλοσοφία* (1935). Εισαγωγή, μετάφραση Θ. Λουπασάκη, έκδ. Έρασμος, 1991.

RICHARD MANDELL

ΟΙ ΟΛΥΜΠΙΑΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΤΩΝ ΝΑΖΙ

Μετάφραση: Βαγγέλης Κούταλης, επιμέλεια: Άσπα Γολέμη,
έκδόσεις ΙΣΝΑΦΙ, Ίωάννινα 2004

τοῦ Βασίλη Ζουναλή

Επιτέλους, μεταφράστηκε και στή γλώσσα μας, μετά από τριάντα τρία χρόνια, ένα σημαντικό και πολύτιμο βιβλίο, ένα από τὰ λίγα σπουδαία πού διαθέτουμε γιά τόν σύγχρονο ἀθλητισμό ὑψηλῶν ἐπιδόσεων καί γιά τή σχέση ἀθλητισμοῦ καί πολιτικῆς [τίτλος πρωτοτύπου: *The Nazi Olympics*, ἐκδ. Macmillan, New York, 1971].

Φαίνεται πώς ἔπρεπε νά φθάσουμε στό παρά πέντε τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων τοῦ 2004 γιά νά χαροῦν καί οἱ Ἕλληνες ἀναγνώστες – ὅσοι εὐτυχήσουν νά τό διαβάσουν – αὐτό τό βιβλίο τοῦ Ρίτσαρντ Μαντέλ, ἕνα ἀξιόπιστο ντοκουμέντο-ἐξιστόρηση τῆς γερμανικῆς ἀτμόσφαιρας τῆ δεκαετία τοῦ 1930 καί ἰδιαίτερα τῆς Ὀλυμπιάδας-σταθμοῦ τοῦ 1936, ἀλλά καί ἕνα βιβλίο πλούσιο σέ διειδυτικές ἐπισημάνσεις γιά τόν ἀντίκτυπο καί τίς συνεπαγωγές τῆς ΧΙ Ὀλυμπιάδας στή Γερμανία καί στόν ὑπόλοιπο κόσμο. Ἐπιπλέον, οἱ ἀναγνώστες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου θά ἀπολαύσουν ἐξίσου μιά συνοπτική πλὴν περιεκτική ἐξιστόρηση τῆς ἀναβίωσης τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων καθὼς καί τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τῶν πρωταγωνιστῶν αὐτῆς τῆς προσπάθειας.

Σύμφωνα μέ τόν Ρίτσαρντ Μαντέλ οἱ ἀναβιωμένοι σύγχρονοι Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες προσέγγισαν μιά πρώτη ὄριμη μορφή στήν Ὀλυμπιάδα τῆς Στοκχόλμης (1896 Ἀθήνα, 1900 Παρίσι, 1904 Σαίν Λιούις, 1908 Λονδίνο, 1912 Στοκχόλμη). Ἡ ἐπόμενη Ὀλυμπιάδα τοῦ 1916 εἶχε παραχωρηθεῖ στό Βερολίνο, ἀλλά ὁ Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος τήν ματαίωσε. [Ὁ «πατέρας» τῶν σύγχρονων Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων Πιέρ ντέ Κουμπερντέν ἀπολάμβανε μιά θριαμβευτική καί γιορτινὴ συνάντηση τῆς κατοχυρωμένης πλέον Διεθνoῦς Ὀλυμπιακῆς Ἐπιτροπῆς (ΔΟΕ) στό Παρίσι, στίς 28 Ἰουλίου τοῦ 1914, ὅπου ἐφθασαν τὰ νέα ἀπὸ τό Σαράγεβο γιά τή δολοφονία τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχιδούκα καί νόμιμου κληρονόμου τοῦ θρόνου τῶν Ἀψβούργων].

Ἐπρεπε νά φθάσουμε στίς παραμονές τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων τοῦ Λός Ἀντζελες (1932), «τούς τόσο ἀπογοητευτικούς γιά τίς γερμανικὲς ὁμάδες», ὥστε ἡ ΔΟΕ νά προκρίνει ξανά τό Βερολίνο ὡς τό-

πο διεξαγωγῆς τῶν ἐνδέκατων Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων τοῦ 1936 (κύριος ἀνταγωνιστὴς τῆς Γερμανίας γιά τὴν Ὀλυμπιάδα τοῦ 1936 ἦταν ἡ Ἰσπανία). Ἐκτός τῶν θερινῶν ἀγῶνων στό Βερολίνο ἡ ΔΟΕ ἀποφάσισε ὅτι ἡ τέταρτη χειμερινή Ὀλυμπιάδα θά ἐλάμβανε ἐπίσης χώρα στή Γερμανία (στά δίδυμα βαναρικὰ χωριά Garmisch-Partenkirchen).

Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ Γερμανία ἦταν σέ ἀναβρασμό. Ἡ Δημοκρατία τῆς Βαϊμάρης (1919) ἔπνεε τὰ λοιπὰ. «Καθὼς ἡ γερμανικὴ Ὀλυμπιακὴ ὁμάδα διέσχιζε τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες γιά νά φθάσει στό Λός Ἀντζελες», γράφει ὁ Μαντέλ, «οἱ ἐκλογές γιά τό Ράιχσταγκ στίς 31 Ἰουλίου τοῦ 1932 ἀνέδειξαν ὡς βουλευτὲς 230 ἀπὸ τοὺς ὑποψήφιους τοῦ Χίτλερ, ἀλλὰ ἡ νομοθετικὴ συνέλευση ἔπρεπε νά διαλυθεῖ – οἱ Ναζὶ στεροῦνται τῆς πλειοψηφίας καί δέν ἤθελαν νά σχηματίσουν κυβέρνηση συνεργασίας μέ κανένα ἀπὸ τὰ ἄλλα κόμματα». Ἀκολούθησαν οἱ ἐκλογές τοῦ Νοεμβρίου 1932, ἀλλὰ καί πάλι τό κοινοβούλιο ἦταν ἀδύνατο νά λειτουργήσῃ (οὔτε καί τό δεύτερο σέ δύναμη κόμμα, οἱ Κομμουνιστές, ἦταν διατεθειμένοι νά συνεργασθοῦν μέ κάποια μικρότερα κόμματα). Δέν θά ἐπαναλάβω ἐδῶ γνωστὲς ἱστορίες παρὰ τοῦτο: ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ τότε πρόεδρος τῆς Γερμανίας Χίντεμπουργκ ἔχρισε καγκελάριο τόν Χίτλερ (30 Ἰανουαρίου 1933) ὡς τὴ στιγμή πού ἡ Νέα Τάξη τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ ἐπιβλήθηκε στή Γερμανία δέν χρειάστηκε παρὰ ἕνα χρονικὸ διάστημα μηνῶν.

«Θά ἦταν λάθος νά δεῖ κανεὶς μονάχα καταναγκασμὸ πίσω ἀπὸ τό θρίαμβο τῶν Ναζι», τονίζει ὁ Ρίτσαρντ Μαντέλ. Ποιὸς διαφωνεῖ; Ἐγώ, πάντως, δέν ἔχω λόγους νά διαφωνήσω. Ὅπως δέν ἔχω λόγους νά διαφωνήσω γιά τόν ρόλο τῶν «νεοπαγανιστικῶν, γιορτινῶν ἀνθεστηρίων» μέ τὰ ὁποῖα οἱ Ναζὶ συνόδευσαν κάθε δημόσιο γεγονός, γιά τὴν πολιτικὴ σημασία πού ἔδιναν στίς προσχεδιασμένες ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις. [Στό κεφάλαιο *Ἡ Γερμανικὴ Ἀτμόσφαιρα* ὁ Ρίτσαρντ Μαντέλ ἀφιερώνει ἀρκετὲς ὑπέροχες σελίδες γι' αὐτό τό ζήτημα.] Τό δημόσιο γεγονός μέ παγκόσμια ἀπήχηση, οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες τοῦ 1936, δέν μποροῦσε παρὰ νά συνοδεῦται καί ἀπὸ

τέτοιες προσχεδιασμένες έορταστικές έκδηλώσεις, νά πάρει όλα τά χαρακτηριστικά μιās κορυφαίας «άθλη-
τικῆς γιορτῆς» ἀλά Ναζί.

Γενικότερα, ἡ ναζιστική θέση γιά τόν ἀθλητισμό ἀντέκρουε τήν ἀποψη ὅτι «ἡ πολιτική δέν ἔχει κα-
μιά θέση στόν ἀθλητισμό» (σ. 102). Ἀπό τήν ἐποχή, ἀκόμη, τῆς Δημοκρατίας τῆς Βαϊμάρης ὁ ἀθλητισμός ἀντιμετωπιζόνταν καί ὡς ὑποκατάστατο τῆς στρατιω-
τικῆς ἐκπαίδευσης, ἕνας τρόπος γιά νά παρακάμψει τό καθεστώς τό γράμμα τῆς Συνθήκης τῶν Βερσαλλιών σύμφωνα μέ τό ὅποιο ἡ στρατιωτική ἐκπαίδευση στή Γερμανία τελοῦσε ὑπό αὐστηροῦς περιορι-
σμούς. «Μέ τήν ἄνοδο τῶν Ναζί στήν ἐξουσία», γρά-
φει ὁ Μαντέλ, «τά προσχήματα μπῆκαν στήν ἄκρη. Ἡ λατρεία πού ἔτρεφαν οἱ Ναζί γιά τήν ὀμαδική δουλειά, τή συντροφικότητα καί τήν καλή φυσική κατάσταση συγχωνεύθηκε μέ τόν ἐπιθετικό πατριωτισμό· τά μέλη τῶν ἀθλητικῶν ὀμίλων... πληροφορηθήκα ὅτι ἐκτελοῦσαν οἰονεῖ στρατιωτικά καθήκοντα».

Πόσοι, ὅμως, ἀπό τούς ιδεολόγους τοῦ «ἀμόλνυτου ἀθλητισμοῦ» ἀντιλήφθηκαν τότε ὅτι ἡ Ὀλυμπιάδα τοῦ 1936, ἡ Ὀλυμπιάδα τῶν Ναζί, δέν ἦταν ἀπλῶς μιᾶ ἀθλητική γιορτή τῆς εὐγενοῦς ἀτομικῆς ἀμιλλας, τοῦ *fair play* (ιδεαλισμός τῆς ἀγγλοσαξωνικῆς ἀριστοκρατίας τοῦ 19ου αἰώνα), ἀλλά μιᾶ μάχη, ἕνα πρελούδιο τῆς ἐπόμενης μεγάλης πολεμικῆς διοργάνωσης, μιᾶ προπόνηση πρῖν ἀπό τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο; Πολλοί λίγοι. Ἀντίθετα, πολλοί βολεύτηκαν μέ τίς ἐντυπώσεις πού δόλευαν τούς Ναζί, ὅπως αὐτές καταγράφηκαν στούς βαθμολογικούς πίνακες πού τηροῦσαν οἱ δημοσιογράφοι στή Γερμανία καί στό ἐξωτερικό: 1) ἡ ναζιστική Γερμανία τά πῆγε καλύτερα ἀπό τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, 2) ἡ Ἰταλία ξεπέρασε σέ ἐπιδόσεις τή Γαλλία καί 3) ἡ Ἰαπωνία τά πῆγε καλύτερα ἀπό τή Μεγάλη Βρετανία. Αὐτές οἱ νίκες τῶν Γερμανῶν, τῶν Ἰταλῶν καί τῶν Γιαπωνέζων ἀθλητῶν «θά θεωρηθοῦν γιά πρώτη φορά πολιτικές νίκες μιᾶς Νέας Τάξης ἐπί τῶν "παρακμασμένων" δημοκρατῶν καί τῶν "ἐκφυλισμένων" κομμουνιστῶν», ὅπως γράφει ὁ Β.Ι. Παναγιώτης στό ὀπισθόφυλλο. Καί ὅπως τονίζει ὁ Μαντέλ «ἡ ἀναπόφευκτη συνεπαγωγή ἦταν ὅτι ὁ φασισμός καί ὁ ὀλοκληρωτισμός μποροῦσαν νά κινητοποιήσουν πιά ἀποτελεσματικά τήν ἀνθρώπινη ἐνεργητικότητα».

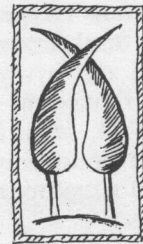
Οἱ ἐθνικοσοσιαλιστές καί ὁ Χίτλερ προσωπικά, ἀπό τήν πρώτη στιγμή πού ἀνέβηκε στήν ἐξουσία (1933) κατάλαβαν ὅτι οἱ Ὀλυμπιακοί Ἀγῶνες τοῦ 1936 πα-
ρεῖχαν μιᾶ μοναδική εὐκαιρία γιά νά προπαγανδισθεῖ σέ ὅλον τόν κόσμο ἡ ὑπεροχή τοῦ ἐθνικοσοσιαλιστι-
κοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ σέ ὅλα τά ἐπίπεδα. Ἀρκοῦσε ἀ-
τεθεῖ στήν ὑπηρεσία τους ὅλη ἡ ναζιστική τεχνολο-
γία προετομασίας τῆς πλέον μεγαλοπρεποῦς, τῆς πιά φαντασμαγορικῆς, τῆς πιά ἐπιτυχημένης Ὀλυμπιάδας τῆς ἱστορίας, ἀρκοῦσε νά ἐξοριθεῖ ὁ ἀθλητής ὡς ἄτομο πού συμμετέχει ἀπλῶς στούς ἀγῶνες καί ὅ,τι

ἤθελε προκύψει καί νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό τόν ἀθλητή πού μάχεται γιά τή σημαία του. Οἱ Ναζί κα-
τάφεραν νά διοργανώσουν μιᾶ τέτοια Ὀλυμπιάδα καί ὄχι μόνον αὐτό: ἔφεραν καί τόν ὑπόλοιπο κόσμο στό νερό του.

Ἐξηγοῦμαι: ὁ ἐθνικοσοσιαλισμός καί ὁ ὀλοκληρω-
τισμός τελικά ἠττήθηκαν, ἡ κοινοβουλευτική δημο-
κρατία καλά κρατεῖ, ἀλλά ὁ ἀθλητισμός ὑψηλῶν ἀπαιτήσεων δέν εἶναι ἔκτοτε, μετά τήν ΧΙ Ὀλυμπιά-
δα τῶν Ναζί, συναγωνισμός μεταξύ ἀθλητῶν-ἀτόμων, ἀλλά μάχη μεταξύ ἀθλητῶν-μαχητῶν ὑπέρ τῆς ση-
μαίας τους (Γιά τήν Ἑλλάδα ρέ γαμῶτο!). Αὐτή εἶναι καί ἡ ἀχρείαστη κληρονομιά τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων τοῦ 1936.

Δυστυχῶς, τό ζήτημα εἶναι τεράστιο καί τά παρα-
πάνω φαντάζουν ἐν πολλοῖς θάνασσα κι ἀστήρικτα. Δέν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νά ἐπεκταθῶ ἐδῶ. Εἶμαι, ὅμως, βέβαιος ὅτι τό βιβλίο τοῦ Ρίτσαρντ Μαντέλ, *Οἱ Ὀλυμπιακοί Ἀγῶνες τῶν Ναζί*, θά ἀνταμείψει ὅσους κάνουν τόν κόπο νά τό διαβάσουν. Ἄλλωστε, αὐτή ἡ προτροπή εἶναι καί ὁ μοναδικός στόχος αὐτοῦ τοῦ σημειώματος.

Θεωρῶ, ἐπίσης, σκόπιμο νά μεταφέρω ἐδῶ τήν ἀπάντηση πού δίνει ὁ Μαντέλ στό ἐρώτημα «Χρεια-
ζεται νά συνεχιστοῦν οἱ Ὀλυμπιακοί Ἀγῶνες;», ἐρώ-
τημα πού θέτει ὁ ἴδιος στόν «Πρόλογο» τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου του (1971). Αὐτή ἡ ἀπάντηση εἶναι ἴσως περιττή γιά τούς μελλοντικούς ἀναγνώστες τοῦ βιβλίου, ἀλλά ὄχι καί γιά αὐτούς πού θά στερηθοῦν αὐτῆς τῆς εὐκαιρίας. Γράφει, λοιπόν, «δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι —ἀποκλειομένου ἑνός πολεμι-
κοῦ ὀλέθρου— θά ἐξακολουθήσουν [...] Παροτρύνω τούς διεθνεῖς φίλους τοῦ ἀθλητισμοῦ νά καταβάλουν προσπάθειες, ὥστε νά ἀφαιρεθοῦν ὀρισμένες πατριω-
τικές ἱεροτελεστίες [...] νά ἀρχίσουμε καταργώντας τίς νικητήριες τελετές μέ τήν ἀνάρμωση κλαγγῆ τῶν ἐθνικῶν ἕμνων. Οἱ ἕμνοι, οἱ σημαίες, τά συστήματα βαθμολογίας, τά διαβαθμιζόμενα βάρη τῶν νικητῶν, τά μετάλλια (καί ἰδιαίτερα τά ἀνά ἔθνος ἀθροίσματά τους) ἔχουν διαδραματίσει ρόλους πού εἶναι μᾶλλον ἐπικίνδυνοι παρά ἄσχετοι». Σίγουρα, φωνή δοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ.

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ, Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΑΠΟΨΗ

του Όλγας Σελλά

«**Η** λογοτεχνία δέν είναι ιστορία. Χρειαζόμαστε ένα πλαίσιο πραγματικότητας για ν' αναπτύξουμε τά δικά μας προβλήματα». Ή φράση άνήκει στον συγγραφέα Θανάση Βαλτινό, και είπώθηκε στή 2η συνάντηση συγγραφέων-κριτικών-μεταφραστών πού έγινε τό περασμένο Σαββατοκύριακο στήν Πάρο, μέ διοργανωτές τό ΕΚΕΜΕΛ και τόν Δήμο Πάρου.

Ή λογοτεχνία δέν είναι ιστορία: είναι σωστό. Όπως άληθές είναι ότι κι εγώ (και πολλοί από τούς άναγνωστες πού άρέσκονται νά διαβάζουν μυθιστορήματα μέ ιστορικό πλαίσιο) δέν είμαι ιστορικός. Έμπιστεύομαι όμως συνήθως τήν έρευνα του συγγραφέα, θεωρώ ότι άναπαριστά μέ έπάρκεια τό κλίμα, τό περιβάλλον, τίς σχέσεις τών ανθρώπων, τήν έποχή πού επιλέγει νά ξαναστήσει μυθοπλαστικά. Άντιμετωπίζω δηλαδή τή λογοτεχνία πού πραγματεύεται ιστορικά πρόσωπα και ιστορικές περιόδους ως μιά πρώτη -έμμεση- έπαφή μέ τό ιστορικό πλαίσιο (χωρίς νά ξεχνάω ότι είναι μυθοπλασία) και ως ένα καλό κίνητρο για ν' άναζητήσω τά πραγματικά ιστορικά γεγονότα στα πραγματικά ιστορικά βιβλία.

Στήν ίδια συνάντηση, ό ίδιος συγγραφέας, στή διάρκεια τής δημόσιας συνέντευξης-αυτοπαρουσίωσης, μιλώντας για τό βιβλίο του Όρθοκωστᾶ, είπε:

«Ό Έμφύλιος, κατά τήν προσωπική μου άποψη, άρχισε τό '43 και τελείωσε τό '50. Μιά μερίδα άριστέρων ένοχλήθηκε (σ.σ. μέ τό βιβλίο) γιατί κατέβηκαν οι άντάρτες του ΕΛΑΣ από τό εικονοστάσι. Όμως έγγραψαν έγκωμιαστικά λόγια γι' αυτό τό βιβλίο ό πρόσφατα χαμένος ιστορικός Φίλιππος Ήλιού, ό Τίτος Πατρίκιος, ό Δημήτρης Ραντόπουλος».

Ωραία, σκέφτηκα. Ή λογοτεχνία δέν είναι ιστορία. Άν όμως ή προσωπική άποψη του συγγραφέα (του λογοτέχνη στήν προκειμένη περίπτωση) απέχει από τήν έπίσημη ιστορική άποψη, εγώ -πού δέν έχω διαβάσει τήν ιστορία του Έμφυλίου και τά διαβάσματά μου είναι άποσπασματικά, γνωρίζω ότι έπίσημο όρόσημο του Έμφυλίου θεωρείται (και είναι άποδεκτό) ή επίθεση στο σταθμό Χωροφυλακής στο Λιτόχωρο, τό 1946 (χρονιά πού αποδέχεται και ό έκλιπών Φίλιππος Ήλιού ως χρόνο έναρξης του Έμφυλίου Πολέμου, πα-

ρά τίς έμφύλιες έριδες πού προϋπήρξαν). Άν τό γνωρίζω αυτό τό στοιχειώδες, τότε θά αναρωτηθώ για τό πλαίσιο του μυθιστορήματος, αλλά και για τούς στόχους του συγγραφέα. Άν δέν τό γνωρίζω όμως θά μείνω στα στοιχεία και στήν εικόνα -τή μυθοπλαστική έσω- του συγγραφέα.

Ή λογοτεχνία, ναι, δέν είναι ιστορία. Τήν παρακολουθεί, έμπνέεται από αυτήν, τήν μεταπλάθει, τήν τροποποιεί για τίς άνάγκες τής πλοκής: ή θά έπρεπε νά τά κάνει όλα αυτά. Οι συγγραφείς όμως είναι πολίτες, μετέχουν στα ιστορικά δράματα, έπηρεάζονται, διαμορφώνονται. Ουδείς ψόγος. Τό πρόβλημα αρχίζει από τή στιγμή πού ή προσωπική άποψη γίνεται μυθιστόρημα, παρακάμπτοντας τήν ιστορία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: (01) 38 18 372, Fax: 33 01 583

MICHAEL SHERMER

Γιατί οι άνθρωποι πιστεύουν σε παράξενα πράγματα;

Ψευδοεπιστήμη, προλήψεις και πλάνες του καιρού μας

17 x 24 cm, σελ. 360 Τμή: 17,50 €

Γιατί στη σημερινή «επιστημονικά φωτισμένη» εποχή, οι άνθρωποι πιστεύουν ακόμη στις απαγωγές από εξωγήινους, στους μάγους, στις τηλεπάθειες και στις αιρέσεις; Ένα συναρπαστικό βιβλίο για τις απάτες και τις πλάνες του καιρού μας...